

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL
NAZİRLİYİ AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD
UNİVERSİTETİ MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

Əlili Eynar Elməddin oğlu

**“Regionların sənaye potensialının gücləndirilməsi
istiqlamətləri” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060405 Sənayenin təşkili və idarə edilməsi

**İxtisaslaşma: İstehsalat və xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı və idarə
edilməsi (sahələr üzrə)**

Elmi rəhbər: i.e.n, b\m S.İ. Vəliyeva

**Magistr proqramının rəhbəri:
dos. A.S.Mehtiyev**

Kafedra müdiri: dos. Ə.V.Hacıyev

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL 1. REGIONLARIN SƏNAYE POTENSİALININ GÜCLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	8
1.1 Regionun sənaye potensialı anlayışına nəzəri yanaşmalar, onun mahiyyəti və məzmunu.....	8
1.2 Texnoloji baza regionun sənaye potensialının inkişaf bazası kimi.....	17
1.3 Regionun innovasiya tərkibli sənaye potensialının inkişafı və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin metodiki əsasları.....	23
FƏSİL 2. REGIONUN SƏNAYE POTENSİALINDAN İSTİFADƏ VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ ONUN İNNOVASIYA TƏRKİBİNİN TƏHLİLİ	32
2.1 Regionda innovasiya fəaliyyətini təmin edən və edə biləcək maliyyə-iqtisadi imkanların təhlili.....	32
2.2 Region sənaye müəssisələrində innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi və sənaye istehsalının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.....	41
2.3 Regionun innovasiya- sənaye potensialının gücləndirilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsindən alınan nəticələrin təhlili.....	48
FƏSİL 3. REGIONDA SƏNAYE POTENSİALININ ARTIRILMASI İMKANLARI VƏ ONDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN TƏMİN EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	56
3.1 İdxal əvəzləyici və ixrac yönümlü qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığının inkişafı.....	56
3.2 Regionlarda sənaye məhəllələrinin yaradılması və inkişafı.....	63
3.3 Yerli xammaldan istifadə edilməsi əsasında regionun sənaye potensialının artırılması.....	70
3.4 Qeyri-neft sənayesinə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması.....	76
Nəticə və Təkliflər	89
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	91
PEZİOME	93
SUMMARY	94

GİRİŞ

XX-əsrin sonu Azərbaycanın ictimai-siyasi və sosial- iqtisadi həyatının bütün sahələrində böyük əhəmiyyət kəsb edən mühüm dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövr kimi tarixə düşüb. Bu dəyişikliklərdən ən başlıcası Azərbaycanın uzun müddət həsrətində olduğu müstəqilliyin əldə olunması ilə səciyyələnir. Müstəqil dövlət kimi respublikamız ilk növbədə hər cəhətdən ölkənin iqtisadi inkişaf durumunun yüksəldilməsini təmin etməyə çalışmalıdır. Amerika və bir çox Avropa ölkələri kimi ölkəmizdə bazar münasibətləri sisteminə keçdi və iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyə başladı. İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, bazar münasibətləri sistemində ilk növbədə hər bir ölkə malik olduğu müxtəlif imkanlardan və təbii sərvətlərdən maksimum dərəcədə səmərəli istifadə etməlidir. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan çətin siyasi, iqtisadi və sosial problemlərlə qarşılaşdı. Ölkə ərazisinin Ermənistan tərəfindən təcavüzə məruz qalması, vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin dağılması, əmək bölgüsü sisteminin dağılması, satış bazarlarının itirilməsi, istehsalın səviyyəsinin azalması və digər bu kimi problemlər ölkə iqtisadiyyatına ağır zərbələr vurdu. Bütün bunlar iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrindən biri olan sənayenin inkişafına öz mənfi təsirini göstərirdi. Sovet İttifaqının süqutu ərəfəsində pambıq xammalının yalnız 30 faizi, şərab məmulatlarının 15 faizi, fermentləşdirilmiş tütünün 10 faizi, müxtəlif kimya xammallarının 30 faizi, alüminium xammalının 30 faizi respublikanın özündə son istehlak məhsuluna çevrilirdi. Respublikadan aparılan məhsulların 55-60 faizi son istehlak malları olmurdu. Kimya sənayesi məhsullarının 70 faizindən çoxu, yüngül sənaye məhsulunun 75 faizindən çoxu xammal və yarımfabrikat şəklində digər respublikalara göndərilirdi. Digər tərəfdən müstəqilliyin ilk illərində xammal və materiallardan düzgün istifadə edilməməsi, məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməməsi iqtisadi inkişafı ləngidirdi. Məhsuldar qüvvələrin xüsusilə də sənayenin ərazi təmərküzləşməsi həm sovet hakimiyyəti dövründə həm də müstəqillik illərində əsasən Abşeron iqtisadi rayonunda olmuşdur. Son illərdə isə

sənaye məhsullarının istehsalında. Bakı şəhərinin xüsusi çəkisi 1988-ci ildəki 49,8%-dən 1995-ci ildə 61%-ə, 1998-ci ildə 64,4%-ə, 2003-cü ildə isə 88,1%-ə yüksəlmişdir. Məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməməsi respublikada ekoloji mühitin korlanmasına, digər rayonlarda əhalinin real gəlirlərinin azalmasına, həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə, ixrac potensialının azalmasına və s. kimi problemlərə gətirib çıxarmışdır. Ona görə də sənayenin ərazi quruluşunun təkmilləşdirilməsi aktual və təxirə salınmaz problemə çevrilmişdir. Ona görə də respublikamızda əsas problemlərdən biri açıq iqtisadi sistemin qurulması və dünya təsərrüfatı sistemində qoşulması yerli təbii resurslardan, elmi-texniki potensialdan səmərəli istifadə etməsi və bir sıra sosial problemlərin müvəffəqiyyətlə həll olunmasının ən mühüm şərtlərindən biri sənayenin sahə və ərazi quruluşunun təkmilləşdirilməsidir. Buna görə də ölkə sənayesinin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yeni sahə-ərazi strukturunun hazırlanması və həyata keçirilməsi mühüm elmi-təcrübi vəzifəyə çevrilmişdir. Bu səbəbdən də 27 fevral 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının (2014-2018-ci illər)” təsdiq edilməsi problemin həm də aktual əməli xarakterini sübut edir. Dövlət proqramında regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə yanaşı sənayenin regional inkişafı ilə əlaqədar bir sıra problemlərə toxunulmuşdur. Bunlara əsasən aşağıdakılar aid edilir:

- Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatına keçidin indiki mərhələsində sənayenin, xüsusilə qeyri-neft sənayesinin vəziyyəti, mövcud problemlər və onların aradan qaldırılması yollarının geniş təhlil edilməsi.
- Sənayenin ölkənin mənafeyinə və bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun yeni sahə-ərazi quruluşunun formalaşması strategiyasının hazırlanması.
- Sənayenin sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edilməsi.
- İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin regional iqtisadi inkişaf siyasəti təcrübələrinin öyrənilməsi.

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövürdə Azərbaycanın güclü sənaye potensialının formalaşmasında regionlar mühüm rol oynayır. Bu baxımdan regionların inkişaf etdirilməsi, regionlarda sənaye müəssisələrinin yaradılması və hərtərəfli sənaye potensialının gücləndirilməsi istiqamətində işlər aparılır. Hazırki dövürdə ölkəmizdə sənayeni inkişaf etdirmək üçün bütün zəruri şərtlər mövcuddur. Əlverişli investisiya mühiti, institusional potensial, nəqliyyat infrastrukturunu, ixtisaslı kadr potensialı, xammal və resursların zənginliyi, dünya bazarına çıxış imkanları və.s bu kimi amillər bu şərtlərin əsasını təşkil edir. Eyni zamanda Azərbaycanın regionları sənaye əhəmiyyətli xammal və resurslarla zəngindir. Bu sərvətlərdən istifadə əsasında ölkədə müxtəlif sənaye sahələri inkişaf etmişdir.

Azərbaycan hələ Sovet İttifaqı dövründən güclü aqrar-sənaye ölkəsi kimi formalaşmışdır. Bununla səbəbi həmin dövürdə ölkəmizdə güclü sənaye müəssisələrinin yaradılması və bu sahədə zəngin ənənələrin qoyulması ilə bağlıdır.

Ölkəmiz müstəqillik qazandığı ilk illərdə isə ölkədə baş verən iqtisadi və siyasi proseslər sənayenin tənəzzülünə və vaxtilə yaradılmış potensialın məhv olmasına səbəb olmuşdur. Lakin ölkədə aparılan uğurlu iqtisadi siyasət və islahatlar nəticəsində sənayedəki tənəzzül tədricən aradan qalxmağa başladı və ölkəyə kapital axını sürətlənməyə başladı. Göründüyü kimi, müasir dövürdə Azərbaycan sənayesi artıq yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub. Azərbaycan respublikasının regionlarının sənaye potensialından səmərəli istifadə etməklə sənayenin inkişafını sürətləndirmək, sahibkarlara bu işdə dəstək olmaq, əhəlinin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmaq və ümumilikdə iqtisadi cəhətdən hərtərəfli inkişafa nail olmaq dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan respublikasının regionlarıdır. Tədqiqatın predmeti isə regionların sənaye potensialının gücləndirilməsi məsələləri, bu istiqamətdə həyata keçirilən iqtisadi siyasət və həmin iqtisadi siyasətin reallaşdırılması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi sənaye müəssisələrinin regionlar üzrə bərabər yerləşdirilməsi, onların təhlili həmçinin regionlarda sənaye istehsalının səmərəliliyinin artırılmasına dair nəzəri və praktiki əsaslandırılmış təkliflər və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Tədqiqatın vəzifəsi ölkə sənayesinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, sənaye potensialından istifadə səviyyəsinin dəyərləndirilməsi və bunun əsasında ölkə sənayesinin təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatları, İqtisadiyyat nazirliyinin hesabatları, qanunlar, elmi konfransların məlumatları və.s təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Regionların sənaye potensialının məzmunu və mahiyyəti araşdırılmışdır;
- Hər bir regionun sənaye potensialı öyrənilmiş və ondan səmərəli istifadə yolları göstərilmişdir.
- Azərbaycanda regional inkişafın idarə olunması və təkmilləşdirilməsi öyrənilmişdir.
- Regional sənayenin inkişafında yerli və xarici investisiyanın cəlb edilməsinin səmərəliliyi araşdırılmışdır.
- Ölkədə qeyri-neft sənayesinin və ümumilikdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi yolları araşdırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Azərbaycanda regionların inkişafı sahəsində istifadə etmək üçün yeni və səmərəli metodiki materialları özündə əks etdirir. Dissertasiya işində aparılmış təhlillər və verilən tövsiyələr əsasında bu istiqamətdə aparılan növbəti araşdırmalarda istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın sturukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər, həmçinin istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işində 11 cədvəl və 4 qrafikdən istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində regionların sənaye potensialının mahiyyəti və məzmunu öyrənilmiş, sənaye potensialının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin metodiki əsasları araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində mövcud sənaye potensialından istifadənin vəziyyəti qiymətləndirilmiş, sənaye müəssisələrində innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi öyrənilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində isə regionların sənaye potensialının artırılması imkanları, həmçinin qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı araşdırmalar göstərilmişdir. Eyni zamanda regionlarda sənaye məhəllələrinin yaradılması, yerli xammaldan istifadə əsasında regionlarda sənaye potensialının artırılması, qeyri-neft sənayesinin inkişafı və bu sektora yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi araşdırılmışdır.

FƏSİL 1 REGIONLARIN SƏNAYE POTENSİALININ GÜCLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1 Regionun sənaye potensialı anlayışına nəzəri yanaşmalar, onun mahiyyəti və məzmunu

Uzun illər dünya təcrübəsində hər hansı bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında onun regionlarının dərinədən tədqiqinin əhəmiyyətliyi və zəruriliyi öz təsdiqini tapmışdır. Ölkənin inkişafı üçün regionların iqtisadi potensialından səmərəli və maksimum şəkildə istifadə olunmalıdır. Bunun üçün əvvəlcə potensial anlayışını nəzərdən keçirək:

Potensial latın sözü olan “potentia” sözündən əmələ gəlib mənası- güc, qüdrət, imkan deməkdir. Daha geniş mənada desək dövlətin və yaxud ayrıca bir şəxsin hər hansı bir məqsədə nail olmaq üçün istifadə olunan, səfərbər edilən vasitələr, ehtiyatlar, mənbələr kimi başa düşülür. “Potensial” termini hansı vasitələrdən, mənbələrdən və gücdən söhbət getməsindən asılı olaraq, elmin və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə aid oluna bilər.

Ötən əsrin 60-cı illərində sənaye potensialı termini Q.M.Dobrov tərəfindən daha dərinədən araşdırılmışdır. Q.M.Dobrov potensialı aşağıdakı kimi müəyyən edir: “Sistemin müasir və gələcək problemlərini həll etmə qabiliyyətini xarakterizə edən parametrlərin kompleksi kimi”. [33, s 4]

Akademik L.P.Kurakovun fikrincə, sənaye potensialı hər hansı bir müəssisənin yaradıcı fəaliyyəti üçün onun ixtiyarına verilmiş resursların məcmusudur.

İqtisadi ədəbiyyatlarda isə potensial “konkret sahələrdə mövcud olan vasitələrin, imkanların məcmusu” kimi xarakterizə olunur.

Potensial termininin özünəməxsus tərifini isə K.M.Misko vermişdir. O hesab edirdi ki, “potensial” anlayışına imkan, qabiliyyət kimi xüsusiyyətlər aiddir [23.s24]. Çünki onlar tədqiq olunan obyektin şərtlər dəyişdikdə istifadə oluna biləcək gizli, reallaşdırılmamış ehtiyatlarını xarakterizə edir. Eyni zamanda

sənaye potensialı regionun mühüm təsnifat xarakteristikasıdır. Regionun iqtisadi və siyasi statusunun müəyyən edilməsində olduqca mühüm və əhəmiyyətli amildir. Həmçinin sənaye potensialı- yaradıcı fəaliyyət üçün təqdim olunmuş resursların toplusudur. Eyni zamanda hər hansı bir regionun sənaye potensialı həmin regionun rəqabətqabiliyyətliliyinin formalaşmasında olduqca vacibdir. Sənaye istehsal potensialının tədqiq olunmasının zəruriliyi sənayenin regional yerləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Əsas məqsəd sənaye potensialının regionlararası nisbətinin müəyyən edilməsidir ki, bu da dövlətin sənaye siyasətinin əsas tərkib hissəsidir. Regionun sənaye istehsal potensialı iki əsas mövqedən formalaşır və qiymətləndirilir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Regionun təşkilatlanma nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməsi, yəni burada regionun iqtisadi potensialı regionlararası və dövlət səviyyəsində qiymətləndirilir və ümumilikdə region ölkənin sənaye kompleksinin əsasını təşkil edən element kimi göstərilir.

2. Sənaye istehsalının regional subyekt potensialının qiymətləndirilməsi regionun potensial qiymətləndirilməsi kimi təqdim olunur.

Regionun sənaye potensialının bu cür qiymətləndirilməsi onun digər regionlar arsındakı mövqeyinin, rəqabətdavamlılığının müəyyən edilməsi, həmçinin onun iqtisadi potensialının artım imkanının qiymətləndirilməsi üçün zəruridir.

Bu zaman regionun potensialının qiymətləndirilməsinin iki metodu yaranır: birinci- regionun digər regionlara nisbətən nisbi bal ifadəsində qiymətləndirilməsi; ikinci- regionun sənaye potensialının zəif və güclü tərəflərinin kəmiyyət qiymətləndirilməsi. [20, s.12]

Potensial və resurs anlayışları mahiyyətə və məzmunca çox yaxın olsalarda fərqli anlayışlardır. Regionun sahib olduqları bütün resursları heçdə onun potensialına aid etmək olmaz. Çünki regionun resursları həm müsbət, həm də mənfi xüsusiyyətlərə malik ola bilər. Resursları o zaman potensiala aid etmək olarki, onlar istehsal məqsədilə istifadə olunsun və yaxud istifadə olunma ehtimalları olsun. Ümumilikdə regionun resurslarını üç qrupa ayırmaq olar:

- 1) Birbaşa resurslar- yəni sənaye istehsalında istifadə olunan və sənaye potensialına birbaşa daxil edilən resurslar;
- 2) Dolayı resurslar- yəni hal-hazırda tələbat olmayan resurslar lakin, onları istehsalat prosesində istifadə etmək olar;
- 3) Sənaye istehsal prosesində istifadə olunmayan və sənaye potensialına daxil edilməyən resurslar

Bildiyimiz kimi, sənaye potensialının qiymətləndirilməsi regionun ictimai və sosial-iqtisadi həyatının da proqnozlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Regionun sənaye potensialının vəziyyətinə baxaraq həm dövlətin, həm də regionun sənaye-istehsal prosesində həyata keçirdiyi innovativ siyasətə nəzər yetirmək olar. Regionun sənaye potensialının qiymətləndirilməsi innovativ proqramları obyektiv qiymətləndirməyə və həyata keçirməyə imkan verir. Sənaye istehsal potensialının qiymətləndirilməsi həmçinin regionda kadrların hazırlanmasında, istehsal infrastrukturunun inkişafında, kommersiya əlaqələrinin genişləndirilməsində mühüm rol oynayır. Hər hansı bir regionun sənaye potensialının qiymətləndirilməsi milli sənaye siyasətinin formalaşması üçün şübhəsiz vacib və aktual prosesdir. Deməli, regionun inkişafının başlıca şərtlərindən biridə sənaye potensialının gücləndirilməsidir. Regionun inkişafı dedikdə, ilk növbədə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, həyat fəaliyyətinin təmin olunması, regionun sosial-iqtisadi vəziyyətini əks etdirən göstəricilər sisteminin dəyişməsinə göstərən dəyişikliklərin məcmusu başa düşülür. Bu termin özündə iqtisadiyyatın inkişafı, sosial sahənin inkişafı, əhalinin gəlirlərinin artımı, insan kapitalının səviyyəsinin artımı kimi göstəricilər sistemini birləşdirir. Regionun sənaye potensialından istifadə prosesində səmərəli variantın seçilməsində, sənaye müəssisələrinin düzgün yerləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən amildir. Sənaye müəssisələrinin səmərəli yerləşdirilməsi ayrı-ayrı regionların məhsullara olan tələbatının təhlili yolu ilə aparılır. Qeyd edək ki, sənaye müəssisələri yerləşdirilərkən ona təsir edəcək məhsuldar qüvvələrin mövcud vəziyyətidə mütləq nəzərə alınmalıdır.

Həmçinin, sənayenin ərazi üzrə yerləşdirilməsinə təbii amillər, nəqliyyat amilləri, texniki amillər, əmək ehtiyatları, istehsalın təşkili formaları və.s bu qəbildən olan amillər təsir göstərir. Gələcəkdə regionda müəssisələrin tikilməsi və istifadəyə verilməsi bu amillərin təsirindən asılıdır. Regionda sənaye müəssisələri yerləşdirilərkən aşağıdakı amillər nəzərə alınır:

1. Sənaye müəssisəsində istehsal edilən məhsulun keyfiyyəti, daşınmaya davamlılığı, iqtisadi təyinatı və kütləvilik dərəcəsi;
2. Müəssisədə istehlak olunan xammalın ən mühüm növləri, xam materialların xarakteri, ölkə ərazisi üzrə xammal ehtiyatının yayılma dərəcəsi;
3. Tətbiq olunan texnologiyanın xarakteri, müəssisənin texniki bazası, suya təlabat dərəcəsi, istehsal tullantılarının xarakteri və.s;
4. Sənaye müəssisəsinin sturukturu, ixtisaslaşma dərəcəsi, onun tipi, ölçüləri, kombinəlmə imkanları və.s;
5. Sahənin regionun ixtisaslaşma dərəcəsinə uyğunluğu, müəssisənin iri yaşayış məntəqələrinin əmələ gəlməsinə təsiri və.s;

Göstərilən xüsusiyyətlər müəssisənin yerləşməsindən və sənaye müəssisəsinin tipindən asılı olaraq bir-birindən fərqli olur.

Dünya təcrübəsində də görürük ki, regional inkişafa mühüm əhəmiyyət verilir. Hər hansı bir regional sistem yalnız bazarın özünü tənzimləməsi əsasında fəaliyyət göstərməklə inkişaf edə bilməz. Regional inkişafa müdaxilə etməmək ölkəni sözsüz iqtisadi, siyasi və ekoloji problemlərlə üz-üzə qoyar. Müasir dövürdə bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin regional inkişafa müdaxiləsində iki əsas məqsədi var:

- “ Ədalətlik”. Bu iqtisadi fəaliyyətin elə yerləşdirilməsidir ki, arzu olunan rifah halına çatmaq üçün ölkənin bütün regionlarının əhalisi bu və ya digər dərəcədə eyni imkanlara malik olsunlar:

- “ Effektivlik”. Ümumi iqtisadi inkişaf üçün ayrı-ayrı regionların iqtisadi potensialında səmərəli istifadə etmək:[21, 57s]

Keçmiş SSRİ-nin tərkibində olduğumuz dövüdədə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün bir çox planlar və proqramlar tərtib olunmuş və həyata keçirilmişdir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra regionlarda sənayenin inkişaf siyasəti ölkə iqtisadiyyatının əsas prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu siyasətin əsas məqsədi hər bir iqtisadi rayonun sənayesinin inkişaf səviyyəsi müəyyən edilir, daha sonra isə həmin inkişafa uyğun olaraq müəyyən tədbirlər planı hazırlanır və həyata keçirilir. “Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına nail olmaq üçün regional proqramlar həyata keçirilməlidir. Azərbaycanın iqtisadi potensialının üçdə iki hissəsi Bakıda və Abşeron yarımadasında formalaşmışdır. Əlbəttə bütün bunların obyektiv səbəbləri vardır. Amma bu istiqamətdə dönüş yaratmaq üçün regional proqramlara böyük diqqət göstərilməlidir”. Bu sözləri Azərbaycan respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin iclasında söyləmişdir. Məlumdur ki, ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra idarə etmə sistemində və dövlət quruculuğunda bir çox yeniliklər etməyə və təkmilləşdirməyə başlanmışdır. Rayonlaşmanın nəzəri problemlərinin tədqiqi son illərdə zəifləşməmiş əksinə xeyli güclənmişdir. Son illərdə bir çox qərb ölkələrində “rayon” anlayışına yanaşmada xeyli təkamül getmişdir. Bu zaman rayon anlayışında əsas yer subyektivizmə verilir. Regional araşdırmanın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əsas xarakterik cəhət rayonun əməyin ərazi üzrə bölgüsündəki yerinin axatılmasıdır. Son illərdə rayonun hətta “ funksional vilayət” kimi, yəni struktur elementləri qarşılıqlı bağlı olan ərazi kimi müəyyənliyi formalaşmışdır. David Qriq yazırdı ki, funksional rayon son illər xeyli maraq cəlb edir və belə rayon tədqiqatların ən yüksək formasıdır. Məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsi rayonun sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Beləki, məhsuldar qüvvələrin nizamsız yerləşdirilməsi ölkənin quruluşu üçün təhlükə yaradan sosial-iqtisadi ziddiyətlər meydana gətirir. Bu sahəni tədqiq edən Alman iqtisadçısı E.Ditrix yeni termin daxil etmişdir-“problemlı rayon”. Bu terminə əsasən əvvəlcə problem yaranır, daha sonra bu rayonlar daha ciddi vəziyyətə düşür. BMT-nin terminologiyasına görə belə rayonlar selektiv rayonlar

adlanır. Bu nəzəriyyədən təkcə depressiv rayonlarda istifadə olunmur. Selektiv rayonlaşmadan məhsuldar qüvvələrin daha nizamsız yerləşdirildiyi ölkələrdə daha geniş istifadə olunur. E.Teylor və Qilbertin təklif etdiyi rayonlaşmada isə rayonların sərhədləri ölkənin qraflıqları nəzərə alınmadan müəyyənləşdirilirdi[14]. Ölkəmizdə isə regionların sosial-iqtisadi inkişafını daha dərinlən öyrənmək üçün, faktiki vəziyyətin müxtəlif dövrlər üzrə araşdırılması daha məqsədə uyğun hesab edilir. Beləki, tarixən ölkəmizdə bir-birindən kəskin fərqləndirilən idarə etmə formaları və istehsal sahələrinin inkişaf istiqamətləri olmuşdur. Bütün bunlar ölkə iqtisadiyyatının və sənayesinin inkişafına öz mənfi təsirini göstərirdi. Lakin bununla belə XIX əsrdən başlayaraq ölkəmizdə sənaye sahələri formalaşmağa başladı. XIX əsrin sonunda Azərbaycanın sənayesi formalaşmağa başlasada onun inkişafı XX əsrin əvvəllərində sürətlə artmış və ümumilikdə çar Rusiyasının artım sürətini xeyli qabaqlamışdır. Sovet imperiyası ərazisinin 0,4 faizini, əhalisinin isə cəmi 1,4 faizini təşkil etməsinə baxmayaraq XX əsrin əvvəllərində sənaye məhsulunun 5 faizi, sənayedə çalışanların isə 8 faizi respublikamızın payına düşürdü. İmperiyanın sənaye məhsulunun istehsalına görə Bakı quberniyası yalnız üç quberniyadan geridə qalırdı. Əlbətdəki, ölkəmizdə sənayenin inkişafı neft hasilatının və emalının yüksək inkişafı ilə birbaşa əlaqəlidir. 1913-cü ildə İmperiya ərazisində hasil edilən neftin 95 faizi, dünyada hasil edilən neftin isə 50 faizi Azərbaycanın payına düşürdü. Neft sənayesinin belə yüksək inkişafı öz növbəsində neft maşınqayırmasının, kimya sənayesinin, tikinti sənayesinin, yüngül və yüyinti sənayesinin inkişafına səbəb oldu. 1970-1980-ci illərdə respublikamızda istehsal sahələri sürətlə inkişaf etməyə başladı. Azərbaycanda iqtisadi artım sürəti 1961-1970-ci illərdəki 5,2 faizdən 1971-1980-ci illərdə 7,4 faizə qalxmışdır. Bu göstərici keçmiş imperiya ərazisində ən yüksək göstəricilərdən biri idi. Lakin sonrakı illərdə iqtisadi artım sürətlə azalmağa başladı. 1980-1990-cı illərdə istehsalın həcmi orta hesabla ildə 5,6 faiz azalmağa başladı. 1982-1985-ci illərdə respublikamızda milli gəlirin artımı 19 faiz təşkil etmişdir. Bu artımın 5 faizi tikintidə, 10 faizi kənd təsərrüfatında, 4 faizi isə tikintidə olmuşdur. Bu illər ərzində kimya və neft-kimya

sahəsində 2,5 dəfə, maşınqayırma və metal emalı sahəsində 3,3 dəfə, yeyinti sənayesi sahəsində isə 2,8 dəfə artım müşahidə olunmuşdur. Lakin bir fərq varki, bu dövrdə artım yanacaq sənayesinin deyil digər sənaye sahələrinin hesabına olmuşdur. Bu sahənin inkişafı hesabına digər sənaye sahələrində inkişaf etdirilməyə başladı.

Bunu aşağıdakı cədvəl 1.1-dən də aydın şəkildə görmək olar:

Cədvəl 1.1

Ümumi sənaye məhsulu istehsalında sahələrin xüsusi çəkisi.

İllər	1980	1990	2000	2010	2015
Bütün sənaye	100	100	100	100	100
Elektrik avadanlıqların istehsalı.	3,4	2,4	0,28	0,3	0,4
Xam neft və qaz hasilatı.	14,6	4,8	46,7	76,4	60,3
Kimya sənayesi	7,5	5,3	3,3	0,45	1,4
Maşın və avadanlıqların istehsalı	13,5	1,2	0,3	0,5	0,6
Metallurgiya sənayesi	4,0	3,7	0,1	0,5	0,9
Tikinti materiallarının istehsalı	3,0	3,2	0,8	1,7	1,8
Yüngül sənaye	23,4	21,0	1,7	0,88	1,2
Qida məhsullarının istehsalı	25,6	24,6	1,9	1,5	2,5
Digər	5	5	4	5,2	8,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi (stat.gov.az)

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, 1980-ci illərdən başlayaraq sənayenin istehsal gücü azalmağa doğru gedirdi. Bunu yuxarıdakı cədvəldən də aydın şəkildə görmək olar. Cədvəldən də görüldüyü kimi bütün sənaye sahələrində istehsalın

xüsusi çəkisində azalma müşahidə olunur. Lakin maşınqayırma sənayesi, kimya sənayesi və yeyinti sənayesində artım nəzərə çarpır. Beləki, 1970-ci ildən 1987-ci ilədək olan dövürdə elektroenergetika sənayesində 34 % azalma, yanacaq sənayesində 52,1 % azalma, kimya sənayesində 10 % artım, maşınqayırma sənayesində 112 % artım, metallurgiya sənayesində 4,9 % azalma, tikinti sənayesində 3,2 % azalma, yüngül sənayedə 2 % azalma, yeyinti sənayesində 65 % artım, digər sənaye sahələrində isə 67 % azalma müşahidə olunub. Məhsuldar qüvvələrin ölkəmizdə inkişafı əsasən imperiyanın tələblərinin ödənilməsinə yönəldilmişdi. SSRİ-nin digər respublikalarından ölkəmizə çoxlu xammal və material gətirilirdi. Lakin son illər məhsuldarlıq aşağı düşdüyü üçün material çatışmırdı. Bütün bunlarda sənaye müəssisələrində boşdayanmalara, istehsalın vaxtlı – vaxtında yerinə yetirilməməsinə gətirib çıxarırdı. Lakin ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk növbədə sənaye sahələrinin inkişafına diqqət yetirilməyə başlandı. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir çox ölkələrin və onların regionlarının iqtisadi inkişafının əsas məqsədi regionlarda əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltməkdir. Buna görə də regionlarda sənaye potensialının inkişafı üç əsas elementi özündə birləşdirir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Əhalinin təhsil səviyyəsini yüksəltmək, sağlamlığını yaxşılaşdırmaq və gəlirlərini artırmaq;
2. İnsan ləyaqətinə hörmət etməyə yönəldilmiş sosial, siyasi və iqtisadi sistemin formalaşması nəticəsində insanların özünə hörmətinin artımına imkan verən şərait yaratmaq;
3. İnsanların iqtisadi azadlıq o cümlədən, azadlıq dərəcəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş tədbirlər:

Regionlarda sənayenin inkişafı qiymətləndirilərkən çox vaxt son iki amil nəzərə alınmırdı, lakin son illərdə iqtisadi ədəbiyyatlarda bu amillərdə mühüm yer verilir. Hər bir regionun sənaye potensialının inkişafı çoxmeyarlı və çoxməqsədli prosesdir. Regionların sənaye potensialının məzmunu bir-birindən çox fərqlənə bilər. Həqiqətəndə Abşeron, Lənkəran, Quba-Xaçmaz və Aran rayonları iqtisadi

inkişafına görə kəskin fərqlənir. Bu fərqlər həm də regionun sturukturu, coğrafi vəziyyəti, istehsal ixtisaslaşması və,s ilə fərqlənir.[16, s.25]

Müasir dövüdə regionlarda çox vaxt sənayenin inkişafının faktiki məqsədi kimi inkişafın zəruri şəraiti rolunu oynayan aralıq vəzifələr çıxış edir. Regionda və ya şəhərdə sənayenin belə faktiki inkişafı məqsədləri arasında aşağıdakıları görmək olar:

1. Yeni biznes növlərinin cəlb edilməsi;
2. Mövcud biznesin genişləndirilməsi;
3. Kiçik biznesin inkişafı;
4. Şəhər mərkəzinin inkişafı;
5. Sənayenin inkişafı;
6. Xidmət sahələrinin inkişafı;
7. Region əhalisinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Beləliklə qeyd olunan fikirləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olarki, sənaye müəssisələrinin regionlarda yerləşdirilməsi istehsalın və istehlakın artmasına, hasilat ilə emal sənayesi arasında, həmçinin kənd təsərrüfatı ilə sənaye arasındakı konkret hesablamalara əsaslanır. Hər hansı bir regionda sənaye müəssisəsi tikmək üçün, həmin regionun ixtisaslaşma səviyyəsi, müəssisələrinin kooperativləşmə səviyyəsi, əmək ehtiyatlarının mövcudluğu və digər amillər nəzərə alınmalıdır. Regionlarda sənaye müəssisələri texniki-tərəqqi nəzərə alınmaqla, təbii ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə etmək, xammaldan istifadə etmək və nəticədə maksimum səmərə əldə etmək istehsalın uyğunlaşdırılması nəzərə alınmaqla yerləşdirilməlidir.

1.2 Texnoloji baza regionun sənaye potensialının inkişaf bazası kimi

Sənaye potensialını inkişaf etdirmək üçün texnoloji bazanın inkişaf etdirilməsi əsas prioritet məsələlərdən biridir. Bildiyimiz kimi, ölkəmiz zəngin təbii sərvətlərə malik bir ölkədir. Bu sərvətlərin mənimsənilməsi əsasında bir çox istehsal sahələri inkişaf etdirilmişdir. Bu təbii sərvətlərin böyük bir hissəsi sənaye əhəmiyyətlidir. Ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən sənayeləşmə dövründə regionlarda sənaye potensialının gücləndirilməsi, infrastrukturunun inkişafı və rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal etmək günün tələblərindən irəli gələn zərurətdir. Azərbaycanda yüksək texnologiyalara əsaslanan sənaye sisteminin qurulması üçün real zəmin və geniş imkanlar mövcuddur. Zəngin əmək, xammal və kadr potensialı, əlverişli biznes mühiti ölkədə müasir sənaye quruculuğunun əsas şərtlərindəndir. Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində respublikamız iqtisadi inkişaf sürətinə görə dünyada lider dövlətlərdən birinə çevrilmişdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının və digər proqramların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi nəticəsində respublikamız son 15 ildə yüksək sürətlə inkişaf edir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün vəzifələri uğurla yerinə yetirilmiş, işsizliyin və yoxsulluğun səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşmüşdür. Həmçinin əlverişli investisiya mühiti yaranmış, güclü maliyyə-valyuta ehtiyatı, istehsal, bölgü, mübadilə sahələrində bazar münasibətləri hökmüran xarakter almışdır. Ölkəmizin sənayesinin inkişafında 2014-cü ildən başlayaraq ciddi dəyişikliklər özünü daha aydın göstərmiş, neft məhsulları istehsalı, emal sənayesi, kimya, metallurgiya, maşınqayırma, kompüter və digər elektron avadanlıqlar istehsalı daha sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Hazırki inkişaf dövründə sənayenin innovasiya yönümlü inkişafı və modernləşməsi, sturukturunun təkmilləşməsi, keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı və.s bu kimi amillər “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının əsas prioritet istiqaməti kimi müəyyənləşdirilmişdir. Ölkə sənayesinin innovasiya yönümlü inkişafı, texnoloji bazanın modernləşməsi, sənaye müəssisələrində yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi bütövlükdə iqtisadiyyatın

inkışafı üçün mühüm amildir. Müasir dövürdə sənaye müəssisələrinin səmərəli iqtisadi inkışafı üçün, texnoloji yeniliklərin tətbiq edilməsi mühüm amildir. Hər bir müəssisə keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etmək üçün elmi-texniki tərəqqinin ən son nəaliyyətlərini istehsala cəlb etməkdə maraqlıdır. Sənayenin modernləşdirilməsi prosesində, texnoloji yeniliklərin tətbiqində sənaye asossasiyaları və müəssisələri, dövlət inzibati, elmi və maliyyə qurumları böyük rol oynayır. Ölkənin inkışafının mühüm şərtlərindən biri kimi texnoloji yenidən silahlanma əsasında sənaye istehsalının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi əsas prioritet məsələlərdən biridir. İstehsal olunan sənaye məhsulunun rəqabətqabiliyyətliliyini göstərən əsas amillər aşağıdakılardır:

- Yeni texnoloji avadanlıqların istehsala tətbiqi;
- İstehsal prosesində vaxt və vəsait itkisini azaltmaq üçün müasir informasiya texnologiyasının tətbiqi;
- Qüsurlu məhsulların aşkara çıxarılması və məhv edilməsi üçün məhsul keyfiyyətinin menecment sistemləri;
- Yüksək keyfiyyətli və dayanıqlı məhsul istehsalını təmin etmək üçün müasir tədris və attestasiya sistemi: [27, s.2]

Təbii ki, bütün bu yeniliklərlə yanaşı müasir dövürdə sənaye müəssisələrində texnoloji bazada bir çox çatışmazlıqlarda özünü göstərir. Hal-hazırda sənaye müəssisələrinin texnoloji modernləşməsi nöqtəyi-nəzərindən avadanlıqlarla təchiz olunmasında əsaslı fərqlər var. Bu fərqləri aradan qaldırmaq üçün inkışaf etmiş ölkələrin qabaqcıl texnologiyalarından istifadə etməli, təcrübələrini təhlil edib müsbət cəhətlərini öyrənməliyik. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkə sənayesini inkışaf etdirmək və istehsal olunan məhsulları dünya bazarına çıxarmaq üçün sənaye müəssisələrinin texnoloji bazası müasirləşməli və aşağıdakı istiqamətdə işlər aparılmalıdır:

1. Köhnəlmiş avadanlıqları dövriyyədən çıxarmaq, yeni yüksək texnologiyaları istehsala cəlb etmək və onların sürətli amortizasiyasını təmin etmək:

2. Yüksək texnologiyalı investisiyalardan əldə olunan gəliri vergilərdən azad etmək:

3. Müəssisələrin vergi investisiya kreditlərindən səmərəli istifadə etməsinə şərait yaratmaq:

Sənaye müəssisələrinin texnoloji bazasının inkişafı və modernləşməsi regionların sənayesinin inkişafı, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və inkişafı, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin mühüm şərtidir. Buna görə də regional sənayenin inkişafına dövlət tərəfindən həmişə böyük diqqət yetirilmişdir. Ölkəmizdə sənayenin texnoloji bazasının əsas inkişaf göstəricilərindən birində regionlarda texnoparkların yaradılmasıdır. Bu istiqamətdə ölkənin regionlarında ciddi işlər görülür. Yeni yüksək texnologiyalı müəssisələr tikilir, texnologiya parkları salınır. 1980-1990-cı illərdə inkişaf etmiş bütün sənaye sahələri yeni şəraitə uyğun olaraq yenidən qurulur və inkişaf etdirilir. Bunlara misal olaraq Balaxanıda tikilən “Məişət tullantılarının emalı” zavodunu, “Cənub” elektrik stansiyasını və.s misal göstərmək olar. “Məişət tullantılarının emalı” zavodunda ildə 500 min ton tullantı emal olunacaq, nəticədə ildə 231,5 mln.kVt elektrik enerjisi istehsal olunacaqdır. Emaldan alınan istehsala yararsız çöküntü isə yol tikintisində istifadə olunur. Bildiyimiz kimi, Şirvan şəhəri elektrik enerjisi istehsalına görə respublikada 2-ci yeri tutur. Gələcəkdə burada daha bir neçə elektrik enerjisinin tikilib istifadəyə verilməsi nəzərdə tutulur.

Dünya təcrübəsinə və beynəlxalq təşkilatların göstəricilərinə görə, dünyadakı bütün elmi parkların 40 %-i tamamilə dövlət tərəfindən maliyyələşir. Yalnız özəl investisiyalar hesabına fəaliyyət göstərən elmi parklarda bu göstərici 12% təşkil edir. Yerdə qalan 22% -in maliyyələşmə mənbələri müxtəlif sahələr olur, 26%-i isə maliyyələşmə mənbələrini gizli saxlayır. Dövlət himayəsi olmadan texnoparkların inkişaf etdirilməsi çətin məsələdir. Texnoparkları inkişaf etdirmək üçün maliyyə imkanlarının məhdud olduğunu nəzərə alaraq, perspektiv layihələrin seçimində daha diqqətli olmaq və əlavə maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, artıq regionlarda texnoparkların yaradılması və fəaliyyət

göstərməsi istiqamətində mühüm işlər aparılır. Ölkədə ən inkişaf etmiş texnologiyalar parkından biri olan Sumqayıt Texnologiyalar Parkın (STP) 17 zavoddan ibarətdir və burada bir çox müxtəlif çeşidli məhsullar istehsal olunur. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- 1) Alternativ enerji mənbələrindən istifadə etməyə imkan verən avadanlıqlar:
- 2) Yüksək təzyiqa davamlı plastik-metal borular:
- 3) Külək və su elektrik stansiyalarının avadanlıqları:
- 4) Oksigen, azot, arqon və digər texniki qazlar:
- 5) İrihəcimli metal konstruksiyalar:
- 6) Günəş enerjisindən istifadə məqsədilə istehsal olunan avadanlıqlar:
- 7) Müxtəlif çeşidli plastik kütlə, izolyasiyalı, müasir elektrik güc kabelləri:

Hazırda Sumqayıt Texnologiyalar Parkının ərazisində mövcud olan 17 zavoddan 13-ü fəaliyyət göstərir. STP-nin tabeliyində olan Polimer zavodunda Almaniya istehsalı olan ən son texnoloji yeniliklər istehsala tətbiq olunur. Bunun sayəsində zavodda yüksək keyfiyyətli və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal olunur. Postsovet məkanında ən güclü istehsal qabiliyyətinə malik olan bu zavod daxili tələbatı ödəməklə yanaşı, istehsal etdiyi bu məhsulu dünya bazarında ixrac etməyi nəzərdə tutur. Həmçinin STP-də ağır maşınqayırma və dəqiq emal mərkəzi zavodlarında fəaliyyət göstərir. Ağır maşınqayırma zavodu xammalı Rusiya və Türkiyədən alır. Dəqiq Emal Mərkəzləri zavodu isə xammalı Almaniya, İsveç və İsveçrədən idxal edir. Bütün bunlar göstərir ki, Sumqayıt Texnologiyalar Parkı ölkə sənayesinin inkişafı üçün çox vacib və əhəmiyyətli işlər görür. Bütün bunlarda texnoloji innovasiyanın ölkədə nə qədər güclü inkişaf etdiyini göstərir. Bunu aşağıdakı cədvəl 1.2-dən də aydın şəkildə görmək olar.

Cədvəl 1.2

İnnovasiyaların tiplərinə görə sənayedə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat.

Sənaye sahələri	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Bütün sənaye	8 139	31 589	9326	13877	21 534	35 179
Məhsul innovasiyaları	7 952	30 904	5975	11 899	13 510	13 684
Proses innovasiyaları	187.3	684.6	3351	1978	8024	21 495
Mədəncixarma sənayesi	4.8	692.9	778.4	8197	4133	2671
Məhsul innovasiyaları	4.8	692.9	778.4	8052	3987	2527
Proses innovasiyaları	-	-	-	144.5	145.6	143.5
Emal sənayesi	8 128	29319	8083	4066	17384	32493
Məhsul innovasiyaları	7 941	28 634	5196	3847	9523	11157
Proses innovasiyaları	187.3	684.6	2887	219.3	7861	21336
Qida məh.isteh	690.6	782.8	2706	997.4	1157	-
Məhsul innovasiyaları	690.6	208.3	-	997.4	-	-
Proses innovasiyaları	-	574.5	2706	-	1157	-
Maşın və avadanlıqlar istehsalı	0.7	196.8	130.0	113.5	12667	15872

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Cədvəl 1.2-dən də göründüyü kimi, 2010-2015-ci illər ərzində ən çox innovasiya yatırımları emal sənayesi, maşınqayırma sənayesi, yeyinti sənayesi, mədən çıxarma sənayesi və digər sənaye sahələrində müşahidə olunmuşdur. Bütün bunlar göstərir ki, ölkənin regionlarında yaradılan texnologiya parkları və məhəllələri ölkə sənayesinin inkişafı üçün çox vacib və əhəmiyyətli işlər görür. Lakin bu texnoparkların inkişafı və dinamik fəaliyyəti üçün daimi olaraq dövlət nəzarətinin aparılması zəruridir. Buna görə də regionlarda yaradılan texnoparklarda nöqsanların buraxılmaması üçün texnoparkların fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi məqsədilə üzə çıxan əhəmiyyətli faktorları nəzərə alaraq, tədqiqatlar, təhlillər aparılmalı, zəruri hallarda regionlarda ekspertizalar keçirilməlidir. Respublikamızda Sumqayıt şəhərindən başqa Bakı şəhəri Balaxanı rayonundada texnopark tikilmişdir. Həmçinin Gəncə şəhərində, Naxçıvan və Mingəşevir kimi böyük şəhərlərdə texnoparkların tikilməsinə başlanılmışdır. Bildiyimiz kimi regionlarda texnoparkların tikilməsi və istifadəyə verilməsi iqtisadiyyatın innovasiya yönümlü və səmərəli inkişafına təkan verən əsas amillərdən biridir. Sənaye iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas prioritet məsələlərdən biri budur ki, texnoparklar birinci növbədə regionda sənayenin inkişaf perspektivlərini və nisbətən böyük sənaye-istehsal komplekslərinin formalaşmasında öz müsbət rolunu oynasın.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi sənaye müəssisələrinin maliyyələşmə mənbələri müxtəlif ola bilər. Bunlara müəssisənin öz vəsaiti hesabına maliyyələşməsi, dövlət büdcəsindən maliyyələşməsi, büdcədən kənar maliyyələşmə və.s sahələrdən maliyyələşmələr daxildir. Bunlar statistik məlumatlardada özünü açıq şəkildə göstərir.

1.3 Regionun innovasiya tərkibli sənaye potensialının inkişafı və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin metodiki əsasları.

Ölkəmizdə bazar iqtisadi münasibətlərinin hazırki səviyyəsində iqtisadi, institusional və digər islahatların aparılması, o cümlədən sənayedə innovasiyalı fəaliyyət imkanlarının genişləndirilməsi əsas prioritet məsələlərdən biridir. Sənaye potensialı qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq və vəzifələrin icrasının məcmusu kimi başa düşülür. Potensiala hazırda və yaxın perspektiv də reallaşa biləcək imkanlar, qabiliyyətlər kimi yanaşılmasında yol veriləndir. Başqa sözlə iqtisadi potensial “ ölkə iqtisadiyyatının, onun sahələrinin və müəssisələrinin təsərrüfatlarının iqtisadi-istehsal fəaliyyətini həyata keçirmək, əmtəə istehsal etmək, əhalinin ehtiyaclarını ödəmək, istehsal və istehlakın inkişafını təmin edən məcmu qabiliyyətidir.” Əlbəttə ki, ilk öncə potensialın reallaşması üçün əlverişli mühiti təmin etmək, vasitə və resursların məcmu potensialını qiymətləndirmək lazımdır. Bunun üçün onların variasiya intervalları müəyyən olunmalıdır.[28,2s]

İnnovasiya və inkişaf potensialı anlayışları oxşar olsalarda bir-birlərindən fərqləndirilirlər. Sənayenin inkişafının innovativliyi onun innovasiya potensialının fəallıq səviyyəsindən və mövcud vəziyyətindən asılıdır. Bu vəziyyətin kompleks qiymətləndirilməsi müvafiq göstəricilər sisteminin formalaşdırılması, müvafiq informasiya xarakterli çətinliklərin aradan qaldırılması məsələlərini aktuallaşdırır. Təbii ki, innovasiya potensialının reallaşması ölkədə həyata keçirilən innovasiya siyasətinin prioritetlərindən asılıdır. Bu və ya digər ölkənin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi çoxsaylı göstəricilərin müqayisəli təhlilini tələb edir. Həmin təhlil milli iqtisadiyyat çərçivəsində innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas tərkib hissəsidir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir ölkənin innovasiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatına üzv olan ölkələrdə, həmçinin inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə İnnovasiya İcmal Tədqiqatı həyata keçirilir. Təbii ki, bu təşkilatın unifikasiyası, əsasən icmal sənədlərinin hazırlanmasını asanlaşdırmaq məqsədilə aparılır. Buna görə də innovasiya

fəaliyyətinə münasibət bildirərkən, hər bir ölkənin sənayesinin özünəməxsus cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Müasir dövüdə sənaye müəssisəsinin innovasiya potensialı dedikdə, müəssisənin bazarda rəqabət qabiliyyətini qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün öz məhsul və xidmətlərinin zəruri yenilənmə səviyyəsini təmin etmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Lakin innovasiya potensialının reallaşdırılması yenilənmə səviyyəsini elə həddində olmalıdır ki, sənaye istehsalının ahəngdarlığı onun dayanıqlığına neqativ təsir etməsin. Həmin hədd isə innovasiyaların idarə olunması sistemi və səmərəliliyin məqbul həddi ilə şərtlənir. Sənayenin innovasiya potensialının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün müəyyən göstəricilərdən istifadə olunur. Bu göstəricilərə aşağıdakılar daxildir:

- Elm və texnikanın inkişafına xidmət edən insan resursları, məşğulluğun texnoloji sturukturu, texnoloji sənaye istehsalında çalışanların sayı və tərkibi;

- Elmi tədqiqat və işlərə, innovasiyaya dövlət büdcəsindən ayrılan maliyyə vəsaitinin məbləği;

- Sənayedə elmi-texniki fəaliyyətin idarə olunması sisteminin, o cümlədən idarə edən subyektin xarakteristikaları və.s

Sənayedə innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi üçün texnoloji, təşkilati və marketinq innovasiyalarının mütləq və nisbi göstəriciləri, patent və lisenziyaların sayı, onlara maliyyə və vaxt məsrəfləri, innovasiya fəallığının stimullarının kəmiyyət xarakteristikaları əhatə olunmalıdır. İnnovasiya potensialını xarakterizə edən göstəricilər arasında kadr, maddi və maliyyə, institusional və informasiya təminatının mövcud vəziyyəti və inkişaf meyilləri fərqləndirilir. İnnovasiya potensialını təşkil edən göstəricilərə - kadr, maddi və maliyyə, institusional və informasiya təminatına ardıcılıqla aşağıdakılar aid edilir:

- Elmi tədqiqat və təcrübə konstruktor işçiləri ilə məşğul olan elmi dərəcəli işçilərin və doktorantların sayı və sahə tərkibi;

- İnnovasiyaların investisiyalaşmasının həcmi, müvafiq təyinatlı əsas fondların dəyəri və sturukturu;

-Tədqiqatların istiqamətləri, universitetlərin elmi potensialı əhatə olunmaqla, elmi-tədqiqat şəbəkəsinin xarakteristikaları, tədqiqatların istiqamətləri və.s

-Verilənlər bazalarının, proqram vasitələrinin, informasiya şəbəkələrinin və onlardan istifadə göstəricilərinin vəziyyətini əks etdirən göstəricilər;

Sənayenin innovasiya potensialının istifadə səviyyəsi innovasiya infrastrukturunun inkişafı səviyyəsi ilə birbaşa əlaqədardır. Mükəmməl innovasiya infrastrukturunun mövcudluğu sənayenin innovasiya fəallığının təmin olunmasının mühüm şərtlərindəndir. Ölkəmizdə proqramlı innovativ yanaşmadan istifadə olunması üçün, əlverişli mühitin formalaşması istiqamətində müəyyən addımlar atılır, innovasiya potensialının gücləndirilməsi üçün qarşıda duran geniş miqyaslı və aktual problemlərin həlli baxımından, artıq qeyd olunmuş regional inkişaf üzrə Dövlət proqramları mühüm rol oynamış və oynamaqdadır. Bütün bu tədbirlər intensiv innovasiyalı inkişaf potensialından səmərəli istifadə üçün şərait yaradır. Regional sənaye potensialının innovasiya tərkibinin qiymətləndirilməsi tətbiq edilən yenilikləri aşağıdakı kimi fərqləndirməyi tələb edir: - prinsiplə əhəmiyyətli, texnoloji əlaqələr hesabına reallaşan, istehsal, maliyyə alətlərinin tətbiqində və bilavasitə məhsulda ifadə olunan yeniliklər. Son illər sənaye potensialının inkişafındakı innovasiya tərkibli dəyişikliklər özünü statistik göstəricilərdə də açıq-aşkar şəkildə biruzə verir. Beləki, 2009-2012-ci illərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış innovasiya məhsulu istehsalı davamlı sürətdə artmışdır. 2009-2011- ci illərdə sənaye məhsulları istehsalının artım tempi daha yüksək olsada, 2011- 2012-ci illər ərzində bu temp bir qədər aşağı düşmüşdür. Müasir dövüdə sənayedə innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi Azərbaycanda həmçinin postsovet ölkələrində aşağıdakı informasiya xarakterli problemlərlə qarşılaşır:

-Postsənaye dövrünün tələblərinin mövcud informasiya və təminatda kifayət qədər nəzərə alınmaması. Bu vəziyyət sənaye müəssislərinin texnoloji innovasiyaların təşkilati və informasiya innovasiyaları ilə tamamlanmaması ilə

nəticələnir. Əksər sənaye müəssisələrində menecmentin innovativliyi səviyyəsində arzu olunan səviyyədə deyildir.

-Sənaye müəssisələrinin işçi heyəti, xüsusilə də mühəndis-texniki işçilər innovativ inkişaf barədə kifayət qədər məlumatlı deyillər;

-Bir sıra sənaye müəssisələrinin istehsal-texnoloji bazası innovativ inkişafın strukturu və əsas tələblərinə belə cavab verə bilmir;

-İstehsal olunan məhsulların xeyli hissəsi beynəlxalq keyfiyyət sertifikatına malik deyildir;

-Sənayenin hüquqi bazası və onun fəaliyyət mexanizmi son illər atılan ciddi müsbət addımlara baxmayaraq hələ də formalaşma mərhələsindədir.

Bütün bunlar nəzərə alınmaqla, bəzi sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan bir çox iqtisadi amillər fərqləndirilir. Bundan başqa innovativ fəaliyyəti ləngidən bəzi amillər sənayenin sorğu sənədlərinə daxil edilir. Sənayenin innovativ fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün sənaye müəssisəsinin mütəxəssisləri ilə sorğu aparılır, əldə edilən nəticələr istehsal prosesinə tətbiq olunur və əldə olunan nəticələr qiymətləndirilir. Müəssisənin mütəxəssisləri ilə aparılan sorğularda cavablarda əsasən innovasiyaları ləngidən və ya ona mane olan iqtisadi amillər daha çox qeyd olunur. Bu amili əsas və həlledici hesab edənlər 2009-2012- ci illərdə qismən azalsada, bu amil innovativ fəaliyyəti ləngidən iqtisadi amillər arasında əsas yer tutur. Müasir dövüdə sənaye müəssisələrində aparılan araşdırmalarda müəssisənin innovativ fəaliyyətinə mane olan amillər kimi aşağıdakılar əsas götürülür:

1. Müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olması.
2. Yeni texnologiyalar haqqında məlumatsızlıq.
3. İxtisaslı işçilərin çatışmaması.
4. Müəssisələr tərəfindən yeniliklərin qəbul edilməməsi.[27,s.2]

Cədvəl 1.3

Sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan istehsal amilləri.

Amillər	Əsas, həlledici amillər				Əhəmiyyətli amillər				Az əhəmiyyətli amillər			
	2012	2013	2014	2015	2012	2013	2014	2015	2012	2013	2014	2015
Müəssisələrin innovasiya potensialının aşağı olması.	5	8	15	17	43	35	25	20	21	23	10	19
İxtisaslı işçilərin çatışmaması.	2	3	2	3	26	23	19	12	21	19	18	31
Yeni texnologiyalar haqqında məlumatsızlıq.	3	5	10	7	27	22	14	19	15	17	14	15
Müəssisələr tərəfindən yeniliklərin qəbul edilməməsi.	5	3	3	3	13	12	10	14	18	20	17	18
Satış bazarları haqqında məlumatsızlıq.	3	2	4	3	14	15	14	17	17	19	12	11
Digər müəssisələr və elmi təşkilatlar	3	-	-	-	9	11	7	5	23	27	20	23

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi (stat.gov.az)

Son illər müəssisələrdə aparılan araşdırmalar, zaman keçdikcə həmin amillərə münasibətin dəyişdiyini göstərir. Cədvəldəndə görüldüyü kimi müəssisənin

mütəxəssisləri arasında aparılan sorğulamada bütün bunları əsas və həlledici amil hesab edənlərin sayı azalmış, onları innovasiyalara mane olan istehsal amilləri sırasında əhəmiyyətli hesab edənlərin sayı isə cuzi olaraq artmışdır. Sənaye müəssisəsinin innovasiya potensialının aşağı olmasını az əhəmiyyətli hesab edənlərin sayında da artım baş vermiş, digər maddələrdə isə azalma müşahidə olunmuşdur.

Cədvəl 1.4

Sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan iqtisadi amillər.

Amillər	Əsas, həlledici amillər				Əhəmiyyətli amillər				Az əhəmiyyətli amillər			
	2012	2013	2014	2015	2012	2013	2014	2015	2012	2013	2014	2015
Xüsusi pul vəsaitlərinin kifayət etməməsi	22	25	35	16	47	28	30	29	23	24	13	12
Dövlətin maliyyə yardımının kifayət etməməsi	9	13	12	5	18	22	36	22	20	20	11	12
Yeni məhsullara ödəniş qabiliyyətli tələbin azlığı	3	4	4	2	24	25	18	11	16	18	14	19
Yeniliklərin dəyərinin yüksək olması	13	8	10	9	29	33	25	23	14	15	11	16

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi (stat.gov.az)

Müəssisələrdə aparılan sorğularda, əsasən innovasiyaları ləngidən amillər sırasında maliyyə durumu və istehsala məsrəflərin yüksəkliyində daha çox qeyd olunmuşdur. Öz pul vəsaitinin kifayət qədər olmaması amilini əsas və ya həlledici hesab edənlər 2012-2015- ci illərdə azalsada, bu amil innovativ fəaliyyəti ləngidən amillər arasında mühüm yer tutur. Təzə məhsullara çəkilən xərclərin əvəzinin

ödənilməsi müddətinin uzun olması amilinin az əhəmiyyətli amillər arasında qeyd olunması halları bir qədər azalmışdır. Təzə məhsullara ödəniş qabiliyyətli tələbatın aşağı olması tempinin yüksəldilməsi zərurətini qeyd edənlər bir qədər azalsada, innovasiyaları ləngidən və ya ona mane olan iqtisadi amillər sırasında öz mövqeyini saxlayır.

Bütün bunlarla yanaşı ölkə iqtisadiyyatında innovativ fəaliyyət o qədər də, yaxşı vəziyyətdə deyil. Bunun üçün köklü islahatların aparılmasına ehtiyac var. Ölkə iqtisadiyyatında islahatların aparılmasında əsas məsələlərdən biri elmi təşkilatların, müəssisələrin, firmaların və şirkətlərin innovasiya fəallığının artırılmasıdır. Müasir dövüdə respublikamızda qeyri- neft sektorunun əhəmiyyəti artmaqdadır. Sahibkarlıq sektorunda bunlar rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edən müəssisələrin yaranmasına şərait yaradır. Bu sahəyə dövlət büdcəsindən investisiyalar qoyulur. Lakin dövlət tərəfindən innovasiya fəaliyyətinə verilən dəstək, innovativ fəaliyyətin lazımi şəkildə inkişaf etdiyini göstərmir və çox vaxt öz səmərəsini vermir. Respublikada Milli İnnovasiya Sisteminin (MİS) inkişafına ehtiyac var.

Müasir dövüdə respublikamızın regionlarında sənaye potensialının inkişaf etdirilir və sənayeləşmə siyasəti uğurla həyata keçirilir. Sənayeləşmə siyasətində 2003-cü ildən indiyədək sənayenin regional sturukturunun təkmilləşdirilməsi əsas prioritet məsələ olmuşdur. Respublikamız təbii qaz və enerji idxalçısından ixracatçıya çevrilmiş, Avropa ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əsas aparıcı ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Yeni istehsal sahələri yaradılmış, bir çox istehsal sahələrinin fəaliyyəti genişləndirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 dekabr 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “ Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020- ci illər üçün Dövlət Proqramı” da sənayenin inkişafı ilə bağlı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunmasına yönəldilmişdir. Hazırda ölkə sənayesinin qarşısında duran əsas prioritet məsələ Azərbaycanı güclü sənaye ölkəsinə çevirməkdir. Bunun üçün də sənayenin modernləşdirilməsi və

şaxələndirilməsi istiqamətində müəyən işlər görülmüşdür. İqtisadi resurslar istehsala cəlb olunur, yeni istehsal sahələri və sənaye parkları yaradılır, innovasiyaların tətbiqi sürətləndirilir. Bu gün respublikamızda sənayeni inkişaf etdirmək üçün bütün zəruri imkanlar mövcuddur. Əlverişli biznes investisiya mühiti, ixtisaslı kadr potensialı, intutional potensial, beynəlxalq bazarlara çıxış və.s bu kimi amillər inkişaf imkanlarının əsasını təşkil edir. Bildiyimiz kimi hər hansı bir ölkənin sənayesini inkişaf etdirmək üçün ölkənin makroiqtisadi sabitliyinin qorunması və əlverişli biznes investisiya mühitinin yaradılması əsas şərtlərdən biridir. Dünya təcrübəsindən də görüldüyü kimi, ölkənin sənayesinin inkişafı idxaləvəzləyici istehsaldan ixracəvəzlü istehsala keçid modelini tələb edir. Əvvəldə də dediyimiz kimi, sənayenin inkişafının əsas şərtlərindən biri də onun şaxələndirilmiş şəkildə inkişaf etdirilməsidir. Sənayenin diversifikasiyası ənənəvi istehsal sahələri ilə yanaşı, digər yeni sənaye sahələrində yaradılmasını tələb edir. Ölkəmizin iqtisadiyyatının davamlı və dinamik inkişafı iqtisadiyyatın formalaşmasına, neft-qaz sektoru ilə yanaşı digər qeyri-neft sahələrində inkişaf etdirilməsinə şərait yaratmışdır. [19]

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra həyata keçirilən uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində sənayeləşmə prosesi daha da sürətlənmişdir. Düzgün qurulmuş neft-qaz strategiyasının reallaşdırılması ölkənin dayanıqlı maliyyə resurslarının formalaşmasına və bununla da mövcud sənaye potensialından səmərəli istifadə imkanlarının genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Nəticədə son 10 ildə sənaye istehsalı 2,7 dəfə, o cümlədən tikinti məmulatlarının istehsalı 2,5 dəfə, elektrik avadanlıqlarının istehsalı 2,1 dəfə, geyim istehsalı 2,5 dəfə, metallurgiya sənayesi, 2,2 dəfə artmışdır. 2013-cü ildə ölkəmizdə 33,7 milyard manatlıq sənaye məhsul və xidmətləri istehsal olunmuşdur. Bütün bu ümumi istehsalın 74 faizi mədənçıxarma, 5,2 faizi elektrik enerjisi, 20,1 faizi emal, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 0,7 faizi su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emal sahələrinin payına düşmüşdür. Son bir neçə il ərzində sənaye müəssisələrində istər əsas fondların, istərsə də əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların həcmində

çox yüksək artım müşahidə olunmuşdur. Sənaye sahəsində əsas kapitalla qoyulan investisiya 2005-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə 2,2 dəfə artaraq 7 milyard manata çatmışdır. Buda iqtisadiyyat üzrə əsas kapitalla qoyulmuş ümumi investisiyanın 39,6 faizini təşkil etmişdir. 2015-ci ildə sənaye sahələri üzrə əsas kapitalla qoyulan investisiyaların 13,8 faizi emal sənayesinə, 66,2 faizi mədənçıxarma sənayesinə, 5,5 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsinə, 14,5 faizi su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsinə yönəldilmişdir. 2014-cü ilin statistik məlumatlarına əsasən sənaye sektoruna qoyulan investisiyanın 44,2 faizi xarici investisiyaların, 55,8 faizi isə daxili investisiyanın payına düşmüşdür. Sənaye müəssisələri üzrə əsas fondların dəyəri 13 faiz artaraq 46,8 milyard manat və ya iqtisadiyyatda mövcud olan əsas fondların 56,9 faizini təşkil etmişdir. 2015-ci ildə sənaye müəssisələrində çalışanların sayı 183,1 min nəfər olmuşdur ki, onlarında 51,9 faizi dövlət, 48,1 faizi isə qeyri- dövlət sektorunda çalışmışdır. Həmçinin bu işçilərin sənaye sahələri üzrə 20,5 faizi və yaxud 37,5 min nəfəri mədənçıxarma sənayesində, 49,9 faizi və ya 91,4 min nəfəri emal sənayesin də, 16,6 faizi və ya 30,3 min nəfəri elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahəsində, 13 faizi və ya 23,9 min nəfəri isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. Sənaye müəssisələrinin inkişaf etməsi və istehsal gücünün artırılması bu sahədə çalışanların əmək haqqlarında artmasına öz təsirini göstərmişdir.

FƏSİL 2 REGIONUN SƏNAYE POTENSİALINDAN İSTİFADƏ VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ VƏ ONUN İNNOVASIYA TƏRKİBİNİN TƏHLİLİ

2.1 Regionda innovasiya fəaliyyətini təmin edən və edə biləcək maliyyə - iqtisadi imkanların təhlili.

Bildiyimiz kimi, regional proqramların hazırlanması və onların əsasında innovativ fəaliyyətin hazırlanması mövcud problemlərin təhlili və məqsədlər sisteminin qurulmasının rayon və regional miqyasda aparılması ilə şərtlənir. Hər bir ölkədə innovasiya siyasəti, o cümlədən regionlarda innovasiya fəaliyyətinin təminatı dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilir və stimullaşdırılır. Bütün iqtisadi münasibətlər tənzimləndiyi kimi innovasiya fəaliyyətində tənzimlənir. Regionlarda innovasiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün ilk növbədə həmin regionun xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Onun problemləri araşdırılmalı, aşkarlanmalı və təsnifatı aparılmalıdır. Bu zaman problemin ümumi dövlət və ya yerli xarakterli olması da nəzərə alınmalıdır. Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində və ölkələr arasında qarşılıqlı asılılığın daha aydın təzahür etdiyi bir zamanda hər bir ölkənin və regionun iqtisadi müvəffəqiyyəti onun qloballaşma və ya inteqrasiya prosesində iştirakından çox asılıdır. Ona görə də inteqrasiyanı genişləndirmək və iqtisadi strukturu milli mənafeələr baxımından yenidən qurmaq üçün ölkədə innovasiya fəaliyyətini gücləndirmək vacibdir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ölkədə sənayenin davamlı inkişafını təmin etmək üçün investisiya qoyuluşunun həcmi və keyfiyyəti əsas şərtlərdən biridir. Bu gün ölkəmiz investisiya cəlb ediciliyinə görə dünya ölkələri arasında ön sıralardadır. Son illərdə dövlət büdcəsinin investisiya yönümlü olması respublikamıza xarici sərmayələrin cəlbi baxımından vacib əhəmiyyət daşımışdır. Ölkəmizdə regionların inkişafında əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalarında mühüm əhəmiyyəti vardır. Bildiyimiz kimi, son bir neçə ildə respublikamızda əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar xeyli artmışdır. Bu vəziyyət iqtisadi rayonlardada investisiyaların məbləğində

özünü göstərmişdir. Yatırılan investisiyaların böyük bir hissəsi Bakı şəhəri və Abşeron yarımadasının payına düşür. Regionlardada investisiya fəaliyyətini gücləndirmək və sənaye potensialından maksimum istifadə etmək üçün bir neçə dövlət proqramı və sərəncamları qəbul edilmişdir. Bu proqramlardan biri olan “2009-2013-cü illərdə Azərbaycan respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda ölkənin 10 iqtisadi rayonunda iqtisadi inkişafı sürətləndirən amillər, habelə bununla bağlı dövlət siyasətinin və dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri əks olunmuşdur. Dövlət proqramına uyğun olaraq inkişaf etdiriləcək iqtisadi rayonlardan biri olan Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu iqtisadi əhəmiyyətinə görə ölkədə ikinci yeri tutur. Hazırda bu rayonda 1200-ə yaxın sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Respublikamızda mövcud olan sənaye müəssisələrinin 8,9 faizi bu iqtisadi rayonun payına düşür. Ancaq bu iqtisadi göstəricilər rayonun sənaye potensialından çox aşağı səviyyədə istifadə olunduğunu göstərir.

Regionlarda sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyəti ilə bağlı Azərbaycan respublikası prezidentinin fərman və sərəncamlarıda mühüm rol oynayır.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda [5, s.3] . Regional inkişaf siyasətinin uğurlu nəticələri ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında prioritet kimi müəyyən edilmiş və neft-qaz gəlirlərindən səmərəli istifadə etməklə regional tarazlığın təmin edilməsi istiqamətində müstəsna rol oynayan regional inkişaf üzrə Dövlət Proqramları əhalinin işgüzar fəallığının artmasına, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişlənməsinə, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə, beynəlxalq tələblərə cavab verən rəqabətqabiliyyətli və ixracyönümlü məhsullar istehsal edən yeni müəssisə və obyektlərin yaradılmasına səbəb olmuş, vətəndaşların rifahını xarakterizə edən keyfiyyət göstəricilərini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmışdır.

Regionlarda sənayenin inkişafına dair dövlət proqramlarından əlavə 240 sərəncam imzalanmışdır. Ümumiyyətlə son 10 ildə regionların iqtisadi inkişafına

dair görülən tədbirlər ölkənin iqtisadi göstəricilərinin sürətlə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) 3,2 dəfə, adambaşına ÜDM-in həcmi 2,8 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə artmış və ölkəmizdə orta illik iqtisadi artım 12,9 % təşkil etmişdir. Son 10 ildə strateji valyuta ehtiyatları 31 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsi 6,6 dəfə, ixrac 9,3 dəfə, idxal 4,1 dəfə, qeyri-neft ixracı 4,7 dəfə artmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatı “Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti İndeksi 2013-2014” hesabatına əsasən, rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinə görə 39-cu, MDB-də 1-ci olmuş, ölkəmiz ilk dəfə dünyanın “yuxarı orta gəlirli” və “yüksək insan inkişafı” ölkələr qrupuna daxil olmuşdur.[5, s.5]

2003- cü ildə ölkəmizdə sənaye sahələrinə qoyulan investisiyaların yalnız 26,8 faizi daxili mənbələrdən maliyyələşdirsə, 2015-ci ildə bu göstərici 62,5 faizə çatmışdır. 2014-cü ildə regionlara yönəldilən bütün mənbələrdən 50,7 milyard manat vəsait yönəldilmişdir. Keçən 10 il ərzində ölkəmizdə 1,2 milyondan çox iş yeri açılmış, 55,6 min yeni müəssisə yaradılmışdır.

Müasir bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə innovasiya layihələrinin mühüm bir hissəsi müxtəlif səviyyəli özəl şirkətlər tərəfindən reallaşdırılır. Bu cür innovasiya fəaliyyətinin reallaşdırılması şirkətlərin istehsal kommersiya fəaliyyətlərinin ən yaxşı həlli kimi çıxış edirlər. Həmçinin innovasiya fəaliyyətinin ilkin mərhələsi kimi elmi ideyada kommersiya mənşəyinə malikdir. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrinin maliyyələşmə strukturunun əsasını inkişaf etmiş müasir fond və pul bazarlarının maliyyə- kredit mexanizmi təşkil edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində innovasiya şirkətləri ilə birgə qeyri-dövlət maliyyə institutları da fəaliyyət göstərir. Onların strukturunu aşağıdakı kimi ifadə etmək olar.

1. Banklar. Onlar innovasiya şirkətlərinə qaytarılmaq şərti ilə və müəyyən faizlə kreditlər verirlər. Innovasiya şirkətləri aşğı riskli kreditləşmə siyasəti apardıqlarına görə banklar ilk illərdə onlarla çalışmağa maraq göstərmirlər. Lakin

şirkətlər yüksək risklər fazasına keçdikdən sonra banklar onlarla işləməyə başlayırlar.

2. Investisiya institutları. Bunlara dövlət investisiya fondları, pensiya fondları, sığorta şirkətləri və.s daxildir. Onlar əsasən yüksək işgüzar nüfuza malik olan və yüksək maliyyə riskləri olmayan sahələrdə çalışırlar.

3. Investisiya fondları əsasən müəyyən bir biznes sahəsində formalaşırlar. Bu fondlarda investisiya fəaliyyəti haqqında qərarların qəbul edilməsi çox uzun və mürəkkəb bir prosesdir. Bu fondlara müraciət etmək üçün çoxlu sayda şərtlər və məhdudiyyətlər mövcuddur.

4. Fərdi investorlar. Onlar investisiya şirkətləri üçün vəsaitlərin qəbul edilməsinin ən sadə və operativ yoludur. Lakin maliyyələşmə mənbələrinin həcmi baxımından bu investorlar az əhəmiyyətli sayılır.

5. Vençur fondları. Bu fondlar əsasən böyük maliyyə riski olan sahələrdə yaradılır. Ən bahalı investisiyalar onlara məxsusdur. Lakin ərizələrə ən sadə və operativ baxıma proseduru bu fondlara məxsusdur. Vençur fondları investisiya fəaliyyətinin əsas investorları sayılırlar.

Bildiyimiz kimi innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşməsinin bir neçə əsas prinsipləri mövcuddur. Bu prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:

- Innovasiyaların tətbiqi müddətinin minimumlaşdırılması və ondan alınan nəticənin maksimumlaşdırılması.

- Innovasiya prosesinin bütün mərhələlərinin hüquqi-normalara uyğunlaşdırılması.

- Innovasiyaların maliyyələşmə mənbələrinin maksimum genişləndirilməsi və onların əlaqələrinin optimallaşdırılması.

- Innovasiya fəaliyyətinin hazırlanması və reallaşdırılması prosesinin kompleksliliyi.

- Bütün innovasiya fəaliyyətinin yüksək çevikliyi və dinamikliyi.

Qeyd etdiyimiz kimi, regionlarda sənayenin inkişafı üçün innovativ fəaliyyətin həyata keçirilməsi mühüm amildir. Innovasiya fəaliyyətinin düzgün

həyata keçirilməsi üçün onun maliyyələşmə mənbələrinin düzgün seçilməsi mühüm şərtidir. Bunu aşağıdakı cədvəl 2.1-də də aydın şəkildə görünür.

Cədvəl 2.1

Fəaliyyət növləri və maliyyə mənbələri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat.

	2010	2012	2013	2014	2015
Bütün sənaye	8 139	9 326	13 877	21 534	35 179
Müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	3 584	9 174	12 377	21 133	34 779
dövlət büdcəsi	-	-	551.2	-	-
büdcədən kənar fondlar	-	-	-	-	-
Sair	4 555	151.8	949	400.6	399.9
Mədəncixarma sənayesi	4.8	778.4	8197	4133	2671
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	4.8	778.4	8197	4133	2671
dövlət büdcəsi	-	-	-	-	-
Sair	-	-	-	-	-
Emal sənayesi	8 128	8 083	4 066	17 384	32 493
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	3 573	7 931	2 566	16 983	32 093
dövlət büdcəsi	-	-	551,2	-	-
Sair	4 555	151.8	949,1	400.6	399.9
Qida məhsull. istehs	690.6	2706	997,4	1157	-

1	2	3	4	5	6
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	263.3	2706,0	997,4	1157,0	-
büdcədən kənar fondlar	-	-	-	-	
Sair	427.3	-	-		
içki istehsalı	-	2070	136,0	2089,0	12792
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	-	2070	136	2089.0	12792
tütün məmulatlarının istehsalı	166.9	-	-	-	-
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	166.9	-	-	-	-
toxuculuq sənayesi	-	119.6	600,0	1210,0	-
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	-	-	-	809.4	-
geyim istehsalı	-	119.6	600	400.6	-
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	-	-	-	-	-
neft məhsullarının istehsalı	1 635	2 618	551,2	-	-
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	1 635	2 618	-	-	-

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Hazırda dövlət innovasiya fondları sənaye müəssisələrində həyata keçirilən innovasiya fəaliyyətini maliyyələşdirən əsas institutlar kimi çıxış edirlər. Bu vəsaitlər yalnız innovasiya məhsullarının və yeni texnologiyaların maliyyələşdirilməsi prosesini həyata keçirirlər. Son dövürlərdə büdcədən və xarici mənbələrdən maliyyələşmə hesabına vençur fondlarının yaradılması meyilləri artır. Bu fondlar həm dövlət, həm də xüsusi kapital tərəfindən yaradılır. Vençur fondların investrörünün kapitalı əsasən yeni texnologiyaların inkişafına, onların yenidən yaradılmasına və yenidən tətbiqinə qoyulur. Vençur investisiyalar – bir qayda olaraq texnologiya yönümlü şirkətlərin maliyyələşməsi üçün tətbiq olunan bir investisiya formasıdır.

Maliyyələşdirmənin mahiyyəti və mənbəyi innovasiya fəaliyyətinin planlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Innovasiyanın planlaşdırılmasının əsas məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir.

- Innovasiya fəaliyyətinin fasiləsiz olaraq maliyyələşməsini təmin etmək.
- Sənaye müəssisələrinin şəxsi vəsaitlərindən səmərəli istifadəsinə şərait yaratmaq.
- Ümumilikdə firmanın iqtisadi səmərəliliyini qaldırmaq.
- Layihələrin reallaşdırıldığı müəssisənin maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsi.

Həmçinin sənaye müəssisələri öz daxili aktivlərində öz vəsaitləri hesabına maliyyələşdirmək imkanına malikdirlər. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Daxili vəsaitlər: bunlara sığorta fondlarından toplanan vəsaitlər, amortizasiya, gəlir və.s
- 2) Müəssisəyə kənardan daxil olan vəsaitlər: yəni;
  - Borclar: istiqrazların emissiyası, uzunmüddətli kreditlər, qaytarılmaq şərti ilə təqdim olunan vəsaitlər, investisiya lizinqi və.s
  - Cəlb edilən vəsaitlər: səhmlərin emissiyası, investorların nizamnamə fonduna qoyulan ödəmələri və.s

Firmaların şəxsi mənbələrdən maliyyələşməsidə onlar üçün çox vacibdir.

Inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində sənaye müəssisələrinin maliyyələşməsinin 2/3 hissəsindən çoxu bu mənbənin payına düşür. Maliyyələşdirmənin daxili mənbələri arasında şəxsi vəsaitlər və amortizasiyalar digərlərinə nisbətən müəyyən üstünlüklərə malikdirlər. Amortizasiya ən etibarlı və ən ucuz mənbədir. Bildiyimiz kimi amortizasiya istehsal müddətində əsas fondların dəyərinin istehsal olunan məhsulun üzərinə keçməsi prosesidir.

Digər bir maliyyə mənbəyi isə xalis gəlirdir. Xalis gəlir ümumi gəlirdən vergilər ödəniləndən sonra qalan gəlirdir. Xalis gəlir müəssisənin inkişafı üçün istifadə olunur və xüsusi fondlarda yığılır. Daxili maliyyələşmə mənbələrinin üstünlükləri ilə yanaşı bir sıra çatışmayan cəhətləridə var. Onlardan ən əsası onun həcmnin məhdud olmasıdır ki, əlverişli investisiya mühiti yarandıqda onlardan lazımi şəkildə istifadə etmək mümkün olmur. Bildiyimiz kimi, innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşməsinin bir neçə metodu mövcuddur. Bunlara aşağıdakılar aid edilir:

- Özünümaliyyələşdirmə;
- Səhmləşdirmə;
- Kredit maliyyələşməsi;
- Lizing;
- Qarışıq maliyyələşmə.

Adı çəkilən bu metodların özünəməxsus istifadə sahələri formalaşmışdır.

Özünümaliyyələşdirmə müəssisənin öz vəsaitləri hesabına innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Özünümaliyyələşmə metodu sənaye müəssisəsində istehsalın yenidən qurulması və texniki yeniliklərin tətbiqi sahəsində əsas maliyyələşmə mənbələrindən birinə çevrilmişdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, yüksək infilyasiya şəraitində əsas fondların qiymətləndirilməsi zamanı bu mənbənin qiymətdən düşməsi prosesi baş verir.

Səhmləşdirmə metodundan əsasən iri innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi zamanı istifadə olunur.

Kredit maliyyələşməsindən, bir qayda olaraq, tez həyata keçirilən və yüksək səmərəli layihələrin maliyyələşdirilməsi zamanı istifadə edilir.

Lizinq metodu kreditin bir növüdür lakin o, maddi əşya formasında təzahür edir. Həmçinin kredit maliyyələşdirilməsi kimi istifadə olunur.

Qarışıq maliyyələşmə bütün bu metodların kombinasiyası kimi formalaşmış və innovasiya fəaliyyətinin bütün sahələrində istifadə olunur.

Mikro və makro səviyyədə hər bir metodun istifadə olunmasını əsaslandırmaq üçün spesifik metodik alətlərdən istifadə olunur.

- Özünü maliyyələşdirmə üçün bu amortizasiyanın hesablanma metodları, onun infilyasyon qiymətdən düşməsinin metodik şərtləri;

- Kredit maliyyələşməsi üçün – onun qiymətinin yuxarı həddinin müəyyənləşdirilməsi, borc və faizlərin qaytarılması sxeminin qurulması metodu;

- Qarışıq maliyyələşdirilmə üçün – maliyyələşmə mənbələrinin optimallaşdırılması metodlarıdır.

Müasir şəraitdə istifadə olunan bu metodların üzərinə aşağıdakı vəzifələrin həlli düşür:

1. Layihənin bütün fəaliyyəti ərzində; yəni, investisiya qoyulmamışdan əvvəl, investisiya qoyulanda və onun istifadəsi zamanı layihənin reallaşdırılması üçün maliyyələşmə mənbələrinin etibarlılığını təmin etmək.

2. İqtisadi şəraitə uyğun olaraq innovasiya məsrəflərini minimallaşdırmaq və özəl kapitaldan gələn gəlirləri artırmaq.

3. İnnovasiya layihəsinin və onun reallaşdığı müəssisənin maliyyə dayanıqlılığının təmin edilməsini.[2]

2.2 Region sənaye müəssisələrində innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi və sənaye istehsalının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Hər bir ölkə öz iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək üçün davamlı inkişaf strategiyasına malik olmalıdır. . Bu inkişaf strategiyası neft amilindən asılılığı aradan qaldırılmasını, regionların sosial-iqtisadi inkişafını, xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsini təmin etmək üçün investisiya mühitinin formalaşdırılmasını, yerli istehsalı həvəsləndirməsini, əhalinin sosial rifah halının maksimallaşdırılmasını təmin etməlidir.

Bildiyimiz kimi, ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri sənayedir. Ölkəmizdə aparılan genişmiqyaslı islahatlar nəticəsində 1995-2015 – ci illərdə sənaye sahəsində əhəmiyyətli irəlləyişlər əldə olunmuşdur. Sənayenin inkişaf etdirilməsində başlıca prioritet istiqamət yüksək texnologiyalara əsaslanan sahələrin inkişaf etdirilməsi, ixracyönümlü sahələrin inkişaf etdirilməsi, istehsal fəaliyyətinin texnoloji cəhətdən yenidən qurulması və.s təmin etməkdir.

Ölkə sənayesində yeniliklərin tətbiqi rəqabət qabiliyyətlərinin artırılması məqsədilə əlaqədardır. Belə ki, rəqabətə davamlılığa nail olmaq ölkənin sənaye potensialının davamlı inkişafını təmin etməklə yanaşı, yeniliklərin tətbiqinə əsaslanan sahələrin inkişaf etdirilməsi də təmin edir.

Bu məqsədlə innovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən bir sıra layihələr və proqramlar hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Ölkəmizdə sənayenin mövcud potensialından səmərəli istifadə etmək üçün və Azərbaycanı regionun sənaye mərkəzinə çevirmək üçün respublika prezidentinin sərəncamına əsasən 2014-cü il ölkəmizdə “Sənaye ili” elan edilmişdir və bu istiqamətdə müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir. 2014- cü ildə ölkəmizdə 20-dən çox yeni sənaye müəssisəsi fəaliyyətə başlamış, həmçinin, bir sıra sənaye müəssisələri yenidən qurulmuş və istehsal gücləri artırılmışdır. Yeni texnika və texnologiyaların sənaye müəssisələrinə tətbiqi ölkəmizdə istehsal olunan sənaye məhsullarının rəqabət qabiliyyətliliyini artırmışdır. Eyni zamanda ölkəmizdə ənənəvi sənaye

sahələri ilə yanaşı yeni sənaye sahələrində yaradılmışdır. Bunlara hərbi sənaye, kosmik və alternativ sənaye sahələrini aid etmək olar.

Regionlarda sənaye sahələrinin inkişafının ən vacib xüsusiyyətlərindən biri innovasiya fəaliyyətinin səmərəliləşdirilməsidir. Sənaye müəssisələrinin yenidən qurulması, yeni müəssisələrin yaradılması üçün elmi araşdırmaların dövlət tərəfindən dəstəklənməsi sənayenin mövcud potensialının artırılmasına öz müsbət təsirini göstərir. Sənaye müəssisələrində innovasiyaların tətbiqi səviyyəsi və iqtisadi fəaliyyətinə görə innovasiya məhsullarının həcmi 2015-ci ildə 929.7 min manat olmuşdur.

Respublikada mövcud yerli sənaye müəssisələrinin texnoloji cəhətdən yenidən formalaşdırılması, yeni innovativ texnologiyalar əsasında müəssisələrin yaradılması və yerli xammal bazasının möhkəmləndirilməsi, qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiq edilməsi, enerjiyə qənaət edən və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqi prosesinin sürətləndirilməsi ölkə sənayesinin qarşısında duran əsas məsələlərdəndir.

Müasir dövürdə iqtisadi artım üç qarşılıqlı mexanizmlə müəyyənləşir. Bunlar;

- Ehtiyatların səmərəli bölüşdürülməsi;
- Kapital yığılımı;
- Texnoloji tərəqqidir.

Bunların içərisindədə texnoloji tərəqqi daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Texnoloji tərəqqiyə yeni texnologiyaların yaradılması və yaxud yaradılmış texnologiyaların istehsala tətbiqi ilə nail olmaq mümkündür. Birinci proses texnoloji innovasiya, ikinci proses isə texnoloji diffuziya adlanır.

İnnovativ fəaliyyət müəssisənin rəqabət qabiliyyətliliyini təmin etmək üçün elmi biliklərin, texnologiya və məhsulların istehsala tətbiq edilməsidir. Innovasiyaların ümumi xarakteristikası və predmeti nəzərə alınaraq onların aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- Texniki- texnoloji innovasiyalar: istehsal texnologiyaları, istehsal vasitələri, yeni məhsullar formasında özünü göstərir.

- Təşkilati yeniliklər: istehsal prosesinin nizama salınması, yeni forma və üsulların tətbiq edilməsi, müəssisənin bölmələri və ayrı-ayrı şəxslər arasında qarşılıqlı münasibətlərin dəyişdirilməsini tələb edən innovasiyalardır.

- İdarəçilik innovasiyaları: sənaye müəssisəsinin qarşısına qoyulmuş məsələlərin həllini sürətləndirmək və asanlaşdırmaq üçün idarəçilik sisteminin və ya bütövlükdə sistemin dəyişdirilməsinə yönəldilmiş innovativ proseslərdir.

- İqtisadi innovasiyalar: müəssisənin maliyyə, tədiyyə və mühasibat sahəsindəki müsbət dəyişikliklərin əldə olunmasına yönəldilmiş proseslərdir.

- Sosial innovasiyalar: buraya sosial yeniliklərin təkmilləşdirilməsi, işçilərin peşəyə uyğunlaşdırılması sistemi, əməyin nəticəsinin mükafatlandırılması və.s daxildir. Həmçinin işçilərin sosial-məişət şəraiti, mədəni fəaliyyət, əmək gigiyenasının yaxşılaşdırılması, asudə vaxtlarının səmərəli keçirilməsi və.s sosial innovasiyalara daxildir.

- Hüquqi innovasiyalar: müəssisənin fəaliyyətinin dəyişdirilmiş qanunlar və hüquqi sənədlərə uyğun şəkildə planlaşdırılmasını özündə əks etdirir.

- Ekoloji innovasiyalar: müəssisənin ətraf mühitə vurduğu mənfi təsiri azaltmaq üçün istehsala yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi və idarəçilik sistemindəki dəyişikliklərdir.

Sənaye müəssisəsində texnologiya yönümlü innovasiyaların tətbiqi dedikdə texnoloji yeniliklər hesabına onun texniki-texnoloji bazasının formalaşdırılması nəzərdə tutulur. İstehsala innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqinin məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. İstehsal prosesindəki texnoloji mürəkkəbliklərin yeni konstruktiv texnologiyaların tətbiqi hesabına azaldılması.

2. Yeni texnologiyaların tətbiqi hesabına istehsal prosesində istifadə olunan xammal və materialların həcmnin azaldılması.

3. Texnoloji proseslərin kompleks mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması.

4. Robototexnika və çevik avtomatlaşdırılmış texnikaların tətbiqi.

5. Texnoloji təchizatın və texniki qurğuların keyfiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi və istehsal prosesində əl əməyinin azaldılması.

6. Kompüter və elektronika hesabına istehsalat prosesinin idarəetməsinin kompleks avtomatlaşdırılması və tənzimlənməsi.

Müəssisənin texniki-texnoloji bazasının inkişafı istehsal prosesindəki avadanlıqların müasirləşdirilməsi, yeni texnika və texnologiya ilə təchizatı, qurulması və genişləndirilməsi hesabına həyata keçirilir. Müəssisənin texniki inkişafı istehsalın diaqnostik təhlili və onun səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin nəticələri əsasında həyata keçirilir. Bu qiymətləndirmənin göstəriciləri aşağıdakılardır:

- İşçilər arasında əməyin avtomatlaşdırılmış və mexanikləşdirilmiş formada tətbiq edilmə dərəcəsi.

- Əməyin texniki təchizatı.

- Məhsulların istehsalı və həcmində yeni texnologiyaların payı.

- Tətbiq olunan texnologiyaların orta tətbiq etmə müddəti.

- İstehsalda xammal və materiallardan orta istifadə etmə əmsalı.

- Avadanlığın gücü.

- Avadanlığın orta istismar müddəti.

- Avadanlığın fiziki dağılma əmsalı.

- İstehsaldakı avadanlıqların ümumi həcmində iqtisadi baxımdan köhnəlmiş avadanlıqların payı.

- İstehsal tullantılarının emal edilmə dərəcəsi və.s

İnnovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqinin qiymətləndirilməsini aşağıdakı statistik məlumatlardan və cədvəl 2.2-dəndə aydın şəkildə görmək olar.

Cədvəl 2.2

Fəaliyyət növləri və tətbiqi istiqamətləri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər min, manat

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Bütün sənaye	8 139	31 589	9 326	13 877	21 534	35 179
yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsi	2 551	3 328	529.3	9 036	12 232	13 283
texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar maşın və avadanlığın alınması	5 053	25 178	5 451	2 328	3 366	12 765
yeni texnologiyaların alınması	-	585.0	557.7	770,1	38.5	3022
proqram vəsaitlərinin alınması	-	40.0	166.1	504,8	287.2	859.5
yeni məhsulların buraxılışı üçün istehsal layihələşdirilməsi, digər istehsala hazırlıq növləri və ya onların istehsalı üzrə yeni xidmətlərin və ya metodların tətbiqi	300.1	20.5	16.2	1011	5559	5202
innovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığı	95.6	99.3	2.5	46	40.0	37.2

1	2	3	4	5	6	7
marketing tədqiqatları	-	-	-	-	-	-
texnoloji innovasiyalar	140.0	-	-	-	-	-
elmi-tədqiqat və işləmələr	-	2 162	2602	181,4	11.4	10.5
Mədəncixarma sənayesi	4.8	692.9	778.4	8197	4133	2671
yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi	4.8	8.0	2.3	8030	3843	2528
texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar maşın və avadanlığın alınması	-	57.4	49.9	22,2	138.6	-
yeni texnologiyaların alınması	-	585.0	557.6	-	0.5	3.5
proqram vəsaitlərinin alınması	-	40.0	166.1	140	147.0	140.0
innovasiya ilə əlaqədar işçilərin öyrədilməsi və hazırlığı	-	2.5	2.5	4,4	4.4	-
texnoloji innovasiyalar	-	-	-	-	-	-

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Statistika Komitəsi (www.stat.gov.az)

Cədvəl 2.2-dən də görüldüyü kimi 2010 – 2015 – ci illərdə sənaye müəssisələrində yeni məhsulların alınması və tətbiqi, yeni texnologiyaların

alınması, proqram vəsaitlərinin alınması və digər bütün sahələrdə nəzərə çarpacaq dərəcədə artım müşahidə olunmuşdur.

Ölkəmizdə sənaye sahələrinə yönəldilən kapital investisiyalarında da artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2005- ci ildə ölkəmizdə əsas kapitalla yönəldilən vəsait 4, 176 mln. manat olmuşdur. 2015- ci ildə isə bu göstərici 2,03 dəfə artaraq 8,5 mln,manata çatmışdır. Bu vəsaitin 7,145 mln. manatı mədənçıxarma sənayesinə; 482.9 mln. manatı emal sənayesinə; 287.2 mln manatı isə elektrik enerjisi sahəsinə yönəldilmişdir. [29]

Sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün dövlət bu sahəyə hərtərəfli dəstək göstərir. Ölkə sənayesinin innovasiya yönümlü inkişafı ilk növbədə yeni texnika və texnologiyalar əsasında innovativ məhsulları istehsal edən müəssisələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsindən asılıdır. . Digər tərəfdən ölkə sənayesinin əsas problemlərindən biri də sənaye məhsullarının regionlar üzrə qeyri-bərabər paylanmasıdır. Belə ki, 2015- ci ildə regionlar üzrə sənaye müəssisələrinin istehsal etdikləri məhsulların ümumi həcmnin 85 %-i Bakı şəhərinin payına düşmüşdür. Ölkənin dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün sənaye sahələrində yeniliklərin tətbiq edilməsini təmin etmək və bu sahədə yaranan problemlərin həll edilməsi ən mühüm məsələlərdən biri hesab edilir.

Sənayenin regionlarda iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yeniliklərdən geniş miqyasda istifadə edilməsinin əhəmiyyətini artırır. Sənayedə innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyi onun istehsal prosesində fəaliyyəti zamanı yaradılan əlavə mənfəətlə müəyyənləşdirilir. Regionlarda sənayenin inkişafı üçün yeniliklərin tətbiq edilməsi və innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması dövlətin qarşısında duran əsas prioritet məsələlərdən biridir. İnnovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi zamanı qarşıya çıxan əsas problemlərdən biri sənaye müəssisələrində istehsal prosesinin texniki cəhətdən beynəlxalq standartlara uyğun olmamasıdır.

2.3 Regionun innovasiya-sənaye potensialının gücləndirilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsindən alınan nəticələrin təhlili

Regionlarda innovasiya potensialının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi ixtiraların tətbiq olunması mərhələsində özünəməxsus yanaşma tələb edir. Bu mərhələdə səmərəlilik maddi, maliyyə və əmək resurslarının qarşılıqlı kombinasiyasının effektiv reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Yəni ki, ixtiraların tətbiq olunması, işçilərin əməyinin təşkili, istehsalın intensivləşdirilməsi və məsrəflərə qənaət kimi məsələlər qarşılıqlı nəzərdən keçirilməli və həll olunmalıdır. İnnovativ fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində aşağıdakı proseslər nəzərə alınmalıdır:

- Səmərəli marketinq fəaliyyətinin təşkili;
- İstehsal olunan məhsulların satış bazarının axtarışının fəal tətbiqi;
- İnnovasiyaların bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması;
- İnnovasiyaların gəlirliyinin dəstəklənməsi;

Bildiyimiz kimi, sənaye sahələrində innovasiya fəaliyyətinin yüksəldilməsi, innovasiya sahibkarlığı üçün yaradılan əlverişli mühitdən asılıdır. İnnovasiya fəaliyyətinin elmi ideyalardan çıxıb yüksək texnoloji məhsul istehsalının əhatə etdiyi geniş diapazonu iqtisadi səmərəlilik ilə qiymətləndirilməlidir. Əks halda həmin fəaliyyətin məqsədəuyğun olub-olmadığı istehlakçılar tərəfindən qiymətləndirilə bilməz. Bu vəziyyətdə isə innovasiya fəallığından və onun investisiyalaşdırılması perspektivlərindən danışmaq olmaz. Digər tərəfdən yeniliklərin tətbiqi hesabına əldə olunan səmərənin xərclərlə müqayisəsi innovasiya fəaliyyəti baxımından daha mürəkkəb bir prosesdir.

İqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirmək üçün müqayisə olunan kəmiyyətlərin mövcudluğu əsas şərtidir. Təbii ki, kəmiyyətcə qiymətləndirilə bilməyən dəyişikliklərdə mövcuddur. İnnovasiya layihələrinin həyata keçirilməsinin səmərəli olub-olmadığını qiymətləndirmək üçün dəqiqliklə aparılan hesablamaların həyata keçirilməsi vacib amildir. İnnovasiya layihələrinin səmərəliliyi qiymətləndirilərkən hər zaman müqayisə metodundan istifadə olunması və onun kəmiyyətcə

xarakterizə olunması heçdə həmişə müsbət nəticə vermir. Ona görə də innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyi və yüksəldilməsi qiymətləndirilərkən özünəməxsus yanaşmalardan istifadə olunmalıdır.

İqtisadi fəaliyyətin əsas məqsədi məhdud resurslardan maksimum dərəcədə fayda əldə etmək və imkanların reallaşma dərəcəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsidir. Səmərəlilik çoxlu sayda daxili və xarici amillərin təsiri nəticəsində formalaşır. İqtisadi ədəbiyyatlarda “səmərə” və “səmərəlilik” anlayışları oxşar olsalarda mahiyyətə bir birindən fərqləndirilir. Səmərə dedikdə iqtisadi fəaliyyətin maddi, pul və sosial formada ifadəsi nəzərdə tutulur. Səmərəlilik isə səmərənin əldə olunmasına yönəldilmiş xərclərin nisbəti kimi müəyyən olunur. Buna görə də əksər hallarda əldə olunan nəticə və xərcləri formalaşdıran amillərin təsiri daha ətraflı qiymətləndirilməlidir. Qeyd edək ki, səmərəlilik qiymətləndirilərkən iqtisadi fəaliyyətdə mənfəət və rentabellik kimi, sosial səmərəlilikdə həyat keyfiyyəti kimi ümumi göstəricilərdən daha çox istifadə olunur.

Təşkilati, texnoloji və sosial yenilikləri özündə birləşdirən innovasiya fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi aralıq nəticələrin kəmiyyətə müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Bu məsələnin iqtisadi təcrübədə dəqiqliklə həlli bir sıra problemlərlə üzləşir. Innovasiyaların iqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirilərkən ilk növbədə istehsal olunan məhsul və xidmətlər müqabilində əldə olunan gəlirin çəkilən xərcə nisbətində ifadə olunan kəmiyyət artımı nəzərdə tutulur. İnnovasiya fəaliyyəti o zaman səmərəli hesab olunur ki, məhsul istehsalı istehsal vasitələrinin istifadə dərəcəsi artmadan genişləndirilə bilsin. İqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, sənayedə də innovasiya fəaliyyətinin əsas məqsədi istehsala daha az əmək və maliyyə resursları xərcləməklə daha çox səmərə əldə etməkdir. Dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün məhsuldar qüvvələrin və ictimai istehsalın fazalarının fasiləsizliyinin təminatı ən vacib şərtlərdən biridir.

Sənaye müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyi üçün texnoloji, istehsal-iqtisadi, sosial, instutisional, ekoloji və maliyyə səmərəliliyi qarşılıqlı

əlaqədə olmalıdır. Bu sadalanan komponentlərə münasibət birmənalı olmadığı üçün onların bəzilərinə münasibətimizi dəqiqləşdirməliyik.

Sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin maliyyə səmərəliliyi resursların vəziyyətini, onların məhsul istehsalı və satışı prosesində fasiləsizliyini təmin etmək və maliyyə öhdəliklərini vaxtlı-vaxtında yerinə yetirmək qabiliyyətini xarakterizə edir. Ümumi halda ekoloji səmərəlilik istifadə olunan resursların qiymətində, ekosistemin tarazlığının bərpasında, əsasəndə insan ekologiyasının tələblərinin tam şəkildə ödənilməsində ifadə olunur. İnstitusional səmərəlilik müəssisələrin fəaliyyətinin qanunvericiliklə şərtlənən roluna adekvatlıq dərəcəsini əks etdirir.[1, s.3]

Sənaye müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyini formalaşdıran xarakteristikalar və onların qiymətləndirilməsinin məntiqi sxemi, ənənəvi hesablama təcrübəsinə əsaslanma bilmir. Əlbətdəki, bir sıra xüsusi hallar üçün xüsusi göstəricilərin istifadəsi tövsiyyə olunur. Bununla belə, sosial, ekoloji, texnoloji, iqtisadi və.s səmərəlilik meyarlarının ümumi innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün sistemli yanaşmanın elementləri ilə tamamlanması vacibdir. İstehsalın innovasiyalı intensiv inkişafı onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi və qiymətləndirilməsi üçün müsbət və dayanıqlı dinamikaya malik texniki və texnoloji səviyyənin təmin edilməsi zəruridir.

Sənayedə və ümumiyyətlə iqtisadiyyatda innovasiya fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyi resurslardan daha az istifadə etməklə daha çox və keyfiyyətli məhsul istehsalında ifadə olunursa, sosial baxımdan innovasiyaların səmərəliliyi insanların həyat keyfiyyətlərinin meyarları ilə ifadə olunur. Innovasiya fəaliyyətinin qeyri-müəyyənliyi minimumlaşdırılmasında rolu getdikcə artır. Bir sıra sənaye sahələrinin maddi resurslarla təminatının yüksəldilməsi buna nümunə ola bilər. Eyni zamanda təbii resursların mənimsənilməsi və istifadəsində, həmçinin təkrar istehsal prosesində gözlənilməzlik ciddi hal olaraq qalır. Başqa bir tərəfdən innovasiya fəaliyyəti bəzi sahələrdə sıçrayışlarla müşahidə olunduğundan ərazi, sahə və fəaliyyət istiqamətləri üzrə qeyri-bərabərliyi artırma bilər. Eyni zamanda

bazar münasibətlərinin düzgün və səmərəli tənzimlənməməsi də qeyri-müəyyənlik elementlərinin arzu olunan dərəcədə azaldılmasına mane olan amillər arasındadır.

Innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi istiqaməti kimi müqayisəli üstünlüklər effektinin reallaşdırılması xüsusi qeyd olunmalıdır. Müqayisəli üstünlüklər effektinin reallaşdırılması xammal və resurs təminatında, həmçinin məhsul satışında müəyyən üstünlüklərə malik sənaye sahələri və regionların ixtisaslaşma səviyyəsi ilə bilavasitə əlaqəlidir. Bu amillər sənaye məhsullarının rəqabət üstünlüklərinə vahid formada baxılmasına imkan verir. Sənayenin innovasiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi rəqabətin regional üstünlüklərinin səmərəli rejiminin qurulmasını tələb edir. Bu bir sıra amillərin təsiri altında formalaşır. Onlara aşağıdakılar daxildir:

- Resurs və enerji ilə təmin olunma mənbələrinə olan məsafə;
- Yolların və nəqliyyat qovşaqlarının mövcudluğu, kommunikasiya vasitələrinin vəziyyəti;
- Sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə durumu;
- Qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf səviyyəsi və.s aid edilməlidir.

Göründüyü kimi, müqayisəli üstünlüklərin reallaşdırılması tarazlı inkişaf strategiyaları arasında axtarışı zəruri edir. Innovasiya fəaliyyətin sənaye müəssisələrində məkan amilinə ikili təsir edir. Bir tərəfdən səmərəli innovasiya fəaliyyəti satış bazarlarına məsafə amilinin rolunu aşağı salsada, digər tərəfdən satış bazarlarına və xammal mənbələrinə yaxınlaşdıqca xərclərin azaldılması üçün əlverişli şərait yaradır. Bu şəraitin üstünlüklərinin gerçəkləşdirilməsi ciddi və dayanıqlı tədqiqatlar əsasında ərazinin ierarxiyasının mövcudluğu, kiçik regionların böyük regionlardan asılılığı, yüksək texnologiyaların işlənilib hazırlanması və tətbiqi, regional inkişaf qovşaqlarının yaradılması və onların texniki potensialından istifadənin məqsədəuyğunluğu ideyası duran mərkəzi yerlər nəzəriyyəsini meydana çıxarmışdır. Mərkəzi yerlər effektinin praktikada reallaşdırılması sənaye innovasiyalarının qiymətləndirilməsi baxımından əhəmiyyətli imkanlar yaradır. Sənaye sahələrinin yüksək inkişaf etmiş sahələrdə

yerləşdirilməsi həm sahələrarası, həm də fəaliyyətini sürətləndirməklə aqlomerasiya qənaətini şərtləndirir. Həmin qənaətin əsasən sənayedə innovasiyalı istehsal hesabına aşağıdakı növləri meydana çıxır:

1. Daxili qənaət.
2. Xarici qənaət.
3. Yerləşmə qənaəti.
4. Şəhər infrastukturunun şərtləndirdiyi qənaət.

Innovasiya məlum olduğu kimi, innovasiya fəaliyyətinin yekunudur. İnnovasiya fəaliyyəti müxtəlif mənbələrdən ibarət olub, sənaye müəssisələrinin müxtəlif bölmələri tərəfindən həyata keçirilir. İnnovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün müxtəlif mərhələlərdə innovasiya prosesinin baş vermə mühitini şərtləndirən amillərin təsiri nəzərə alınmalıdır. Sənaye müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı mərhələləri fərqləndirmək lazımdır.

1. Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri;
2. Yeniliklərin tətbiqi;
3. Səmərəliliyin qiymətləndirilməsi.

Birinci mərhələdə innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün:

- Maddi-texniki baza gücləndirilməli, istehsal fondları daimi yenilənməlidir;
- Resurslarla təminatın ahəngdarlığı təmin olunmalıdır;
- İstehsala cəlb olunacaq texnika və texnologiyaların satın alınması prosesi sadələşdirilməlidir;
- Elmi ideyaların maddiləşməsi və praktikada tətbiqinə vaxt və vəsait sərfi azaldılmalıdır.

Sənaye müəssisələrində innovasiya fəaliyyətinin yüksəldilməsi baxımından maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi, texniki-texnoloji təminatın yeniləşdirilməsi, modernləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi tədbirləri kompleksinin

reallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu fəaliyyət qeyd etdiyimiz kimi innovasiya sturukturunun kompleks inkişafı ilə müşahidə olunmalıdır.

İnnovasiya fəaliyyətinin xammal və materiallarla təminatının ahəngdarlığı;

- Müvafiq marketinq tədqiqatlarının nəticələrinin əsaslandırılma dərəcəsi;

- Maddi-texniki resurslarla vaxtlı-vaxtında təminatın zəruri səviyyəsini nəzərdə tutan müqavilə intizamının səviyyəsindən;

- Loqistik sistemin fəaliyyətindən və inkişaf yönümlüyündən;

- Şəbəkə planlaşdırmasının daha yaxşı yanaşmalarla əvəz olunması və müntəzəm korreksiya imkanlarının reallığından asılıdır.

Sadalanən məsələlərin həlli, innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsi indikativ planlaşmanın həyata keçirilməsini tələb edir. Əsas fondlardan istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün avadanlıqların iş növbəliliyi və yüklənmə səviyyəsi artırılmalı, təmirlərarası müddət optimallaşdırılmalıdır və.s.[16, s.104] İnnovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyi və texnologiyaların tətbiqi xarakteristikaları arasında sıx əlaqə vardır. Belə ki, istehsal prosesinə daima yenilənən texnologiyaların tətbiqi müntəzəm olaraq sənaye müəssisəsinin bütün fəaliyyət sahələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Bəzi ədəbiyyatlarda texnoloji transferlərin intensivləşdirilməsinin müəssisənin elmi-texniki potensialını zəiflətdiyi qeyd olunur. Lakin bu fikir hər zaman doğru nəticə vermir. Çünki, nəinki bir müəssisədə hətta eyni sahədəki müəssisələr qrupunda texnoloji innovasiyaların fəallığı, çox nadir hallarda texnoloji nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər. Halbuki, texnoloji intensivləşmə şəraitində yeniliklərə münasibətlərin formalaşması, hətta mövcud resurs və potensial şəraitində belə kifayət qədər genişdir. Texnoloji transferlərin intensivləşdirilməsi ilə şərtlənən innovasiya fəallığı və innovasiya prosesləri;

- Fundamental tədqiqatların maddi-texniki bazaya;

- İnnovasiya infrastruktur şəbəkəsinə;

- Kadr təminatına və.s qoyduğu tələbləri xeyli yumşaltmış olur.

Bildiyimiz kimi, texnologiyanı yaratmaq yeni texnologiyanı mənimsəməkdən çətin, çox vaxt və vəsait tələb edən bir işdir. Texnoloji investisiyalaşmanı ləngidən, innovasiya fəallığını aşağı salan ən mühüm amillərdən biri risk amilidir. Riskin minimumlaşdırılmasının mühüm iqtisadi aləti onun bölüşdürülməsidir. Postsovet məkanında bu hələdə kifayət qədər böyük bir problem olaraq qalır. Yalnız dövlət və özəl müəssisələrin birgə fəaliyyəti şəraitində həmin risklərin bölgüsü üzrə sınaqlanmış mexanizmi lazımi səviyyədə reallaşdırmaq mümkündür.

İnnovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyi onların investisiyalaşma prosesinin səmərəliliyi ilə bilavasitə bağlıdır. Odur ki, innovasiya fəaliyyətinin modernləşdirilməsi və proqnozlaşdırılması sənayedə innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin prioritetlərindən biri kimi çıxış edir.

İnnovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin əvvəlcədən qiymətləndirilməsi, onun həyata keçirilməsinin özünəməxsus perspektivlərini müəyyən edir. Ona görə də, qiymətləndirmə sisteminin mükəmməlliyi, sənaye müəssisəsində innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin mühüm amili kimi çıxış edir. Qiymətləndirmə sistemi elə formalaşmalıdır ki, innovasiya prosesinin həyata keçirilməsinin qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatma dərəcəsini xarakterizə etsin. Bu və ya digər göstəricilərin seçilməsi üçün qərar qəbul edilərkən onun müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün subyekt aşağıdakı mümkün məqsədlərin siyahısını rəhbər tuta bilər:

- İnnovasiya fəaliyyətindən gəlirlərin maksimallaşdırılması;
- Xərclərə qənaət;
- İnnovasiya proqramlarının cəld reallaşdırılması;
- İnnovasiya riskinin minimumlaşdırılması;
- İnnovasiya fəaliyyətində şirkətlərin maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin təmin olunması.

İqtisadiyyatın dinamik inkişafı şəraitində ölkəmizdə innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində aşağıdakı məsələlər əsas götürülməlidir:

- Alternativ enerji mənbələrindən geniş istifadə şəbəkəsinin qurulması;
- Tullantısız istehsalın innovasiyalı sənaye bazasının yaradılması;
- İnnovasiya fəaliyyətində yerli potensialdan istifadənin xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi;
- Sənaye məhəllələrinin yaxın ərazilərə müsbət təsirinin, eyni zamanda elm tutumlu istehsalın məşğulluğa təsirinin idarə edilməsi;
- Bazarlarda yerli istehsalçıların mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üçün texnoloji, həmçinin İKT istiqamətli tədqiqatların maliyyələşdirilməsinin davam etdirilməsi.[17, s.55] Nəhayət qeyd edək ki, ölkəmizdə innovasiya fəaliyyətinin inkişafının prioritet elan edilməsindən sonra əldə olunan müsbət nəticələr bütün regionlarda və digər bütün sənaye sahələrində tətbiqinin stimullaşdırılması, ümumilikdə sənayedə innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində həlledici rol oynaya bilər.

FƏSİL 3 REGIONDA SƏNAYE POTENSİALININ ARTIRILMASI İMKANLARI VƏ ONDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN TƏMİN EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

3.1 İdxal əvəzləyici və ixrac yönümlü qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığının inkişafı

Regionların inkişaf etdirilməsi ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının mühüm tərkib hissəsidir. Regionların inkişafı üçün qəbul edilmiş və uğurla həyata keçirilən dövlət proqramları regionlarda qeyri-neft sektorunun inkişafına, regional infrastrukturun səviyyəsinin yüksəldilməsinə, innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılmasına, yeni sənaye müəssisələrinin yaradılmasına və iş yerlərinin açılmasına, nəticədə əhalinin həyat səviyyəsinin və məşğulluğun yüksəldilməsinə, yoxsulluğun azaldılmasına təkan vermişdir.

Dövlət proqramlarının həyata keçirildiyi son 10 il ərzində ümumi daxili məhsul 3,2 dəfə, o cümlədən sənaye 2,7 dəfə, investisiyalar 6,5 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, orta aylıq əmək haqqı 5,5 dəfə, əhalinin gəlirləri isə 6,5 dəfə artmışdır.

Bu müddət ərzində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində ölkədə 1,2 milyon yeni iş yeri yaradılmışdır ki, onlarında 900 mini daimi iş yeridir. Respublikada 55,6 min müəssisə yaradılmış, yoxsulluq səviyyəsi 5,3 faizə, işsizlik 5 faizə enmişdir. Bu proqramlar regionların qarşıdakı illərdə də yüksək səviyyədə inkişafı üçün ciddi zəmin yaratmışdır.[25]

Hazırda ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsuldakı payı 60-65 faiz təşkil edir. İxracımızın isə təxminən 90 faizini neft məhsulları təşkil edir. Buna görə də qeyri-neft sektorunda ixracyönümlü məhsulların istehsal həcmi artırılması vacibdir. Buraya sənaye, tikinti, kənd təsərrüfatı, spirtli içkilər və digər məhsullar daxildir. Dövlətin də dəstəyi sayəsində əsas məqsəd qeyri-neft sektorunda ixracyönümlü məhsulların istehsal həcmi artırılmasıdır.

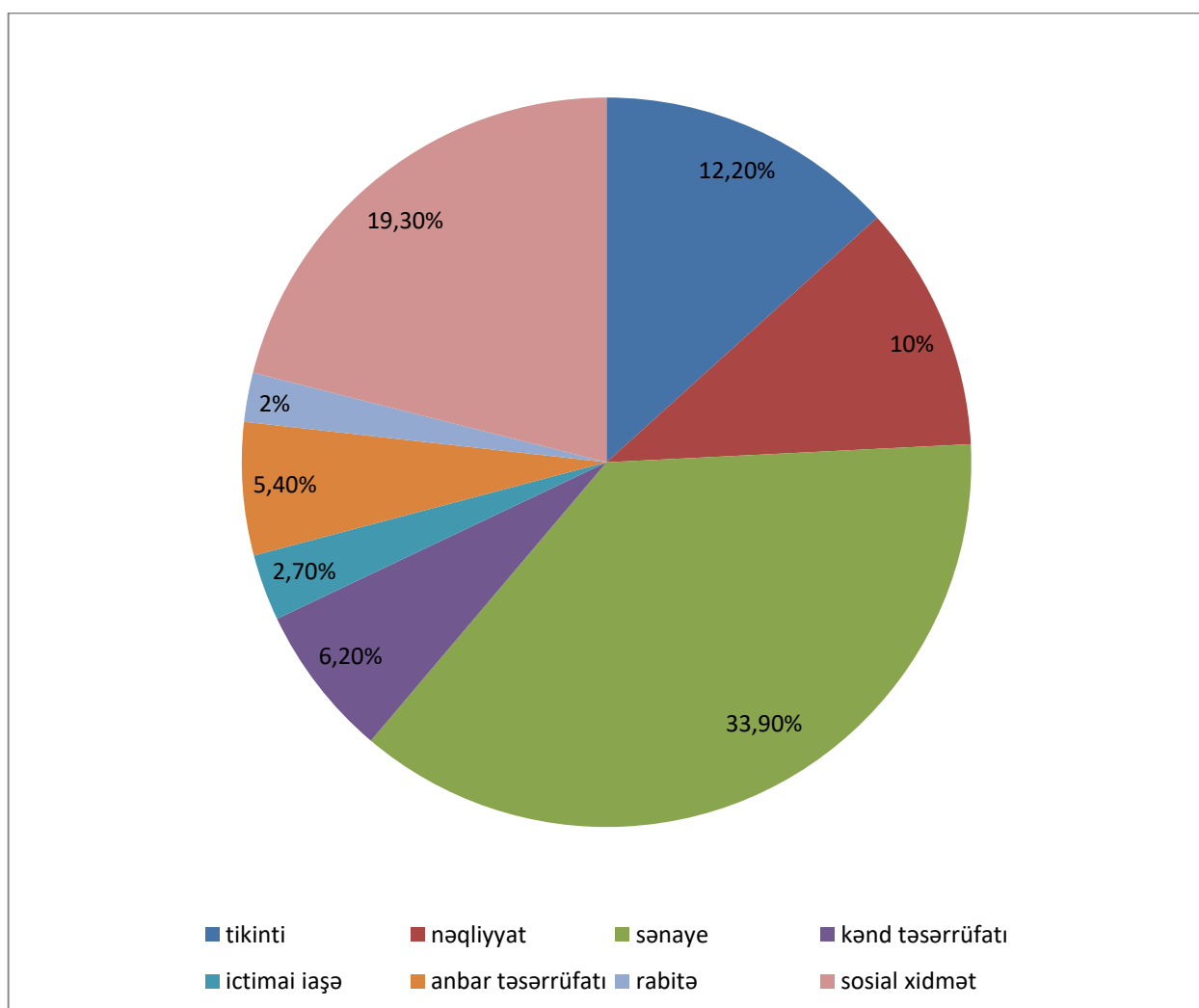

Ölkə iqtisadiyyatının neftdən asılılığının azaldılması, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və ixracının stimullaşdırılması üçün həyata keçirilən tədbirlər sistemi respublikamızın xarici ticarət dövriyyəsində öz müsbət təsirini göstərmişdir. Əsasəndə qeyri-neft sektoru üzrə ixracın artırılması ölkəmizdə əlverişli biznes mühitinin formalaşmasında öz müsbət təsirini göstərmişdir. İxrac potensialının artırılmasında məqsəd ölkənin dinamik inkişafını təmin etmək və makroiqtisadi sabitliyi qoruyub saxlamaqdır. Regional proqramların həyata keçirilməsində həm də məqsəd qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək, rəqabətqabiliyyətli əmtəə və xidmətlər istehsal etmək və onların dünya bazarına çıxarılmasına şərait yaratmaqdır. Dünya bazarında xarici ticarət dövriyyəsinin 39 faizi inkişaf etməkdə olan ölkələrin hesabına, 61 faizi isə inkişaf etmiş ölkələrin hesabına formalaşır. Son 10 ildə Azərbaycan dünyanın 132 ölkəsi ilə ticarət əlaqələri yaradıb. Bu dövürdə 121 ölkədən əmtəə idxal olunub, 83 ölkəyə isə məhsul ixrac edilib. İxrac olunan məhsullar əsasən neft və neft məhsulları, təbii qaz, yağlar, meyvə-tərəvəz və.s olmuşdur. İdxal olunan məhsullar isə daha çox elektrik cihazları, qara metallar, qida məhsulları, nəqliyyat vasitələri və.s olmuşdur.

Ümumi daxili məhsul əvvəlki illərə nisbətən 1,1 faiz artaraq 54,4 milyard manat olmuşdur. 2015-ci ildə qeyri neft sektorunun ümumi daxili məhsulda çəkisi 1,1 faiz artaraq 61,3 faizdən 69,3 faizə qədər yüksəlmişdir. Neft-qaz istehsalının isə payı ÜDM-da 30,7 faiz təşkil etmişdir.[22, s.11]

Keçən illərdə qeyri-neft sektorunda əlavə dəyərin isə kəskin şəkildə azaldığı müşahidə olunmuşdur. Bu dövürdə əlavə dəyər sosial sahədə 1,7 faiz, rabitədə 6,8 faiz, kənd təsərrüfatında 6,6 faiz, nəqliyyat xidmətləri sahəsində 10,9 faiz, ictimai iaşə sahələrində 14 faiz, anbar təsərrüfatında 1,7 faiz azalmışdır.

Ümumi daxili məhsulun ümumi çəkisinin 12,2 faizini tikinti, 10 faizini nəqliyyat xidmət sahələri, 33,9 faizini sənaye, 6,2 faizini kənd təsərrüfatı, 2,7 faizini ictimai iaşə, 5,4 faizini anbar təsərrüfatı, 2 faizini rabitə, 19,3 faizini isə sosial xidmət və digər sahələr təşkil edir.

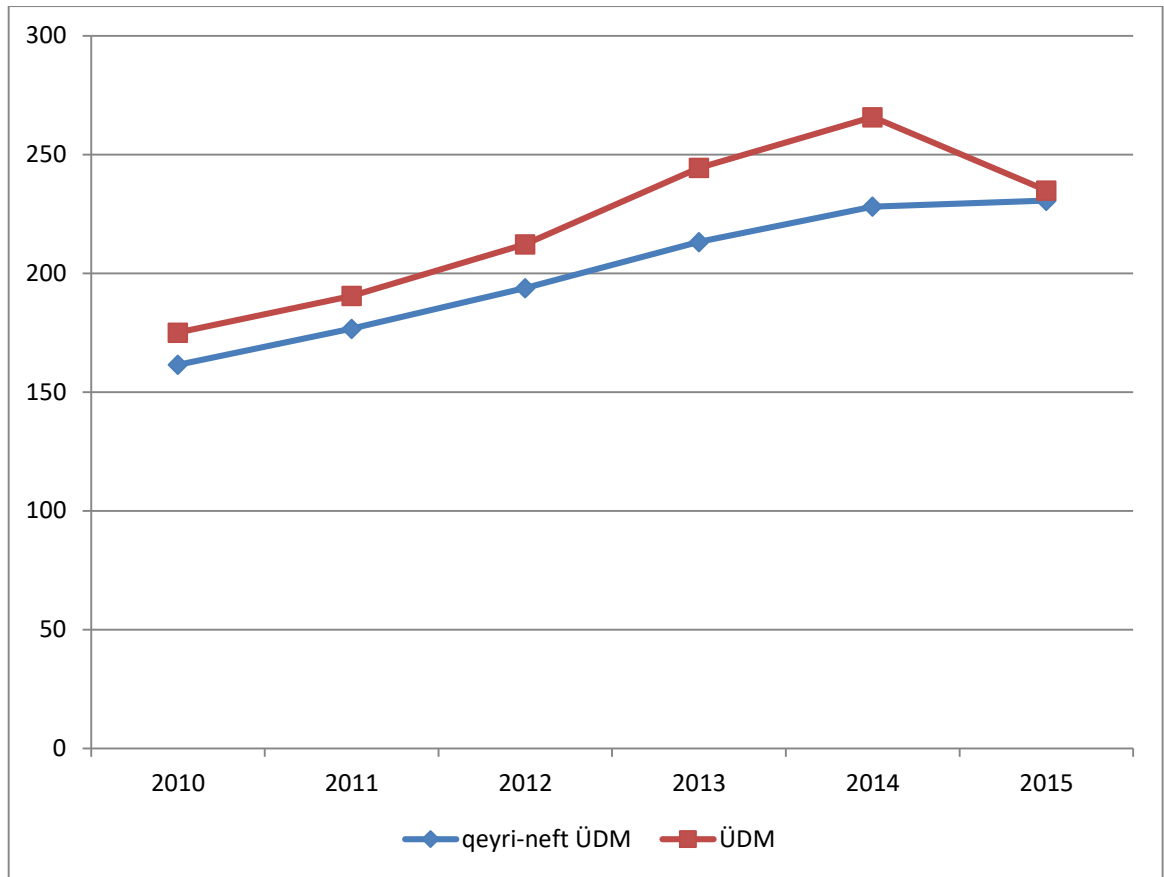
Şəkil 3.1 2015-ci ildə ümumi daxili məhsulun strukturu.[29]

Bunu yuxarıdakı qrafikdədə aydın şəkildə görmək olar. Keçən ildə qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün və qeyri-neft məhsullarının ixracını artırmaq və idxaldan asılılığını azaltmaq üçün bir sıra ciddi addımlar atılmışdır. 2015-ci ildə Bakı şəhərində 110 kilovoltluq 11 elektrik yarımstansiyası, Su İdman Sarayı, Velopark, Atıcılıq Mərkəzi, Bakı Konqres Mərkəzi, Avropa Oyunları Parkı, “Qafqaz Baku Sport Hotel”, “ Bulvar Hotel” mehmanxana kompleksləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Paytaxtla yanaşı regionlardada bir sıra obyektlər və sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Buna Naxçıvan Muxtar Respublikasında,

Gəncədə, Masallıda tikilmiş sənaye məhəllələrini, Naxçıvandakı Günəş elektrik stansiyasını, Sumqayıt şəhərindəki Beton məmulatları və Tikinti avadanlıqları zavodlarını, Etilen-polietilen zavodunu, “Alyans Tekstil” tikiş fabrikini, Xırdaladakı Metal Konstruksiyalar zavodunu, “Sarıqaya”, “Fatmayı”, “Məhəmmədi” elektrik stansiyalarını və.s misal göstərmək olar [27,s.4]. Həmçinin Bakı şəhərində qeyri-neft məhsullarının istehsalını artırmaq, idxaldan asılılığı azaltmaq və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal etmək üçün Balaxanı Sənaye Məhəlləsi fəaliyyətə başlamışdır. Eyni zamanda parkın sturukturunun yenidən qurulması və müəssisələrin bura cəlb edilməsi yönündə işlər davam etdirilir.

Bütün bu görülmüş işlərin nəticəsi olaraq ölkəmizdə ötən 10 ildə qeyri-neft sektorunda əhəmiyyətli artım qeydə alınmışdır. 2015-ci ildə qeyri-neft sektorunda 37,7 milyard manatlıq əlavə dəyər yaradılmışdır ki, buda keçən ilin göstəricilərinə nisbətən 1,1 faiz artmışdır. Bu sektorda yaradılan əlavə dəyər ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payının artmasına səbəb olmuşdur. Beləki, qeyri-neft sektorunun çəkisi ÜDM-də 0,8 dəfə artaraq 69,3 faizə çatmışdır[29, s.2]

Qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsulda çəkisini ən çox artıran sahələr ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri olmuşdur.

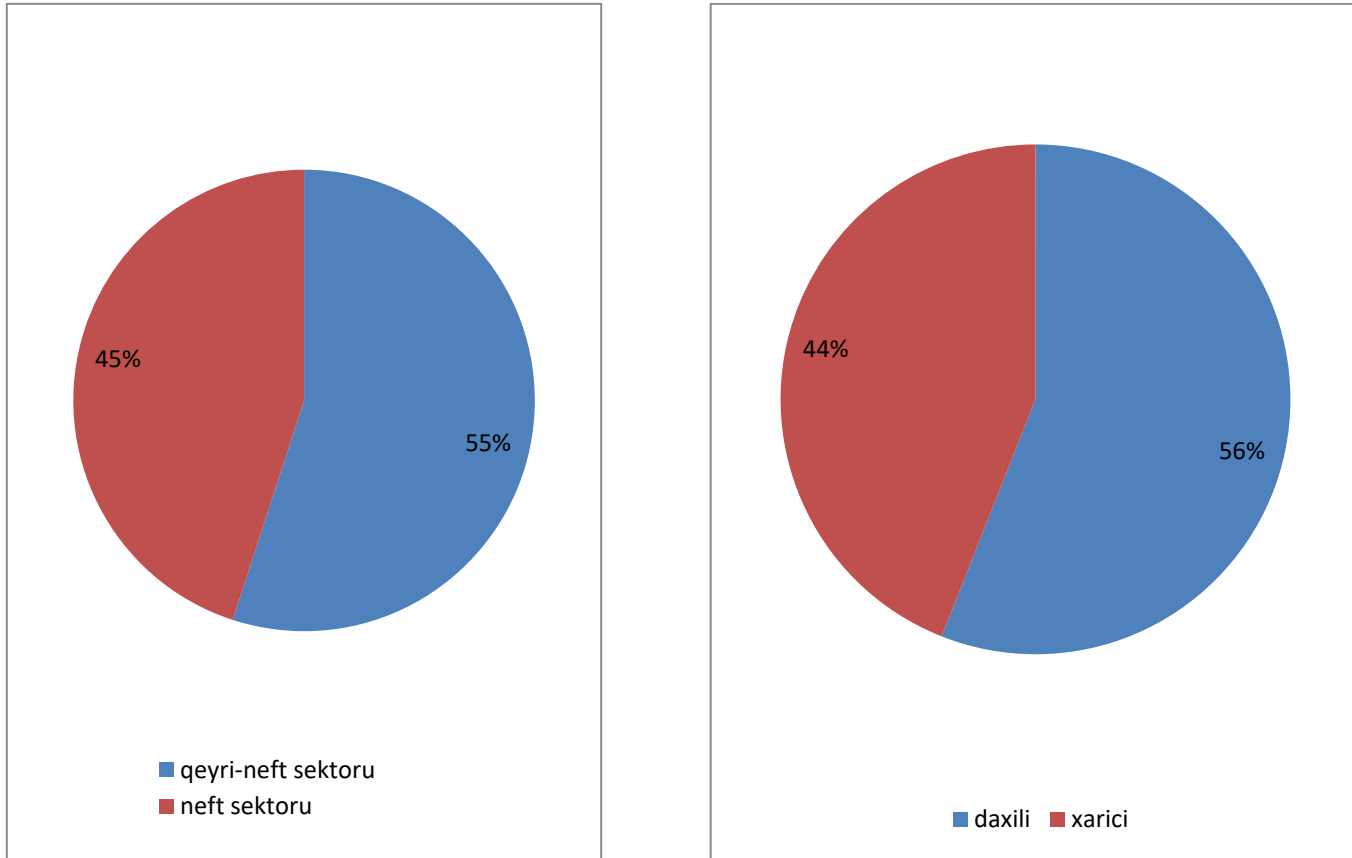
Şəkil 3.2. ÜDM və qeyri-neft ÜDM-in artım templərinin müqayisəsinin dinamikası, faizlə, 2005=100[29]

2015-ci ildə sənaye sektorunda yaradılan əlavə dəyərdə qeyri-neft sənayesinin payı 5,3 faiz artaraq 16,8 faizə yüksəlmişdir.[22, s.15]

Qeyri-neft sektorunda 2015-ci ildə 7660,3 mln.manatlıq məhsul istehsal olunmuşdur. Buda 2014-cü ilə nisbətən 8,4 faiz artım deməkdir. 2015-ci ildə qeyri-neft emal sənayesində artım müşahidə olunmuşdur. Bu sektorda 2015-ci ildə 1,5 dəfə artım olmuşdur. Artımın yüksəldilməsində aparıcı rol oynayan emal sənayesi sahələrinə qida məhsullarının istehsalı, kimya sənayesi, tikinti materialları istehsalı, maşın və avadanlıqların təmiri, kompüter, elektron məhsullar istehsalı və.s aid etmək olar.

2015-ci ildə əsas kapitalla qoyulan investisiyaların 55,1 faizi qeyri-neft sektoruna yönləndirilmişdir. Əsas kapitalla qoyulan investisiyaların 7,7 faizi və

yaxud qeyri-neft sektoruna yönəldilən investisiyanın 14 faizi qeyri- neft sənayesinin inkişaf etdirilməsinə istifadə olunmuşdur. Bu investisiyaların 56 faizi daxili mənbələr hesabına, 44 faizi isə xarici mənbələr hesabına formalaşmışdır. İnvestisiyaların isə 55 faizi qeyri neft sektoruna, 45 faizi isə neft sektoruna qoyulmuşdur.

Şəkil 3.3 2015-ci ildə əsas kapitalla qoyulan investisiyaların mənbələr üzrə bölgüsü[29]

2015-ci ilin Dövlət İnvestisiya Proqramı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2010-cu il 17 mart tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Dövlət İnvestisiya Proqramının tərtibi, icrası, monitorinqi və qiymətləndirilməsi Qaydaları”na uyğun olaraq həyata keçirilmişdir.

«Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyasında da respublikanın yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik məhsullar ixrac etməsi qarşıya başlıca vəzifələrdən biri kimi qoyulub. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində qeyri-neft sektoru üzrə adambaşına düşən ixrac həcmnin 1000 ABŞ dollarına çatdırılması nəzərdə tutulur. Bunun üçün yüksək əlavə dəyər yaradan ixrac yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması da prioritet məqsədlərdən biridir.[2, s.9]

Özəl şirkətlərin və sahibkarların dünya bazarına çıxışını genişləndirmək üçün yaradılmış İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi fonduda qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının artırılmasına və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinə öz müsbət təsirini göstərmişdir. 2015-ci ildə ölkə sahibkarlarının biznes əlaqələrini genişləndirmək və sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün həm ölkəmizdə, həm də xarici ölkələrdə bir çox biznes forumlar, seminarlar, sərgilər və.s keçirilmişdir. Bu cür tədbirlərin keçirilməsi ölkə sahibkarlarının və şirkətlərinin tanınması, məhsulların xarici bazarlara çıxarılmasına şərait yaradılması və işgüzar ticarət əlaqələrinin yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafında əsas aparıcı sahələr turizm, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, kənd təsərrüfatı, emal sənayesi və.s hesab edilir. Beynəlxalq maliyyə institutları isə bu sahələr arasında turizm və kənd təsərrüfatını xüsusilə qeyd edirlər. Belə ki, ölkənin məşğul əhalisinin 44 faizə yaxını kənd təsərrüfatında çalışır. Buna görə də ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ardıcıl olaraq islahatlar və dövlət proqramları həyata keçirilir. 2011-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında 34 faiz artım qeydə alınıb. Son üç ildə isə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun artım tempi orta hesabla 2,5 faiz təşkil etmişdir.[26]

Ölkəmizin zəngin təbiəti və turizm potensialı ölkəmizdə bu sahəndə inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar açır. Bu sektorun infrastrukturunun inkişafı dövlət büdcəsinə bu sahədən böyük gəlirlər vəd edir. Hazırda Azərbaycanda istehsal olunan qeyri-neft məhsulları dünyanın müxtəlif bölgələrinə ixrac olunur. İxrac

olunan məhsullar əsasən elektrik maşın və avadanlıqları, kimya sənayesi məhsulları, toxuculuq məmulatları, tikinti materialları və.s-dir.

Ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyası və qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün ölkə prezidentinin imzaladığı sərəncamlar və dövlət proqramları ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsinə, bu sahəyə güzəştli kreditlərin ayrılmasına, subsidiyaların yönəldilməsinə və strukturun yenidən qurulmasına çox böyük vəsait xərclənib. Təbii ki, bu xərcləmələr öz nəticəsini verib və qeyri-neft sektoru böyük sürətlə inkişaf etməyə başlayıb. Azərbaycan iqtisadiyyatı dinamik inkişafı ilə fərqlənməklə yanaşı, iqtisadi və sosial idarə etmədə yeniliklərin tətbiqi ilə də fərqlənir. Bundan başqa neft sektorundan əldə olunan gəlirlərin qeyri-neft sahələrinə yönəldilməsi də bu sektorun inkişafına öz müsbət təsirini göstərir. Dövlətin uzunmüddətli strategiyasında əsas məqsədlərdən biri iqtisadiyyatın inkişafında qeyri-neft sektorunun dominantlığını möhkəmləndirməkdir. Gələcək 10 ildə ölkə iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas prioritet məsələ neft-qaz hasilatını sabit saxlamaqla iqtisadi artımı qeyri-neft sektoru hesabına əldə etməkdir.

Prezident İlham Əliyev 2013-2023-cü illərdə dövlət və özəl qurumların birgə fəaliyyətinin yeni mərhələyə qədəm qoyacağını və birgə fəaliyyət planı nəticəsində bu məqsədlərə çatmağın mümkün olacağına inandığını diqqətə çatdırıb.[26]

3.2 Regionlarda sənaye məhəllələrinin yaradılması və inkişafı

Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra qarşıya qoyulan əsas prioritet məsələlərdən biri də ölkə sənayesini inkişaf etdirmək idi. Ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində bu sahədə bir çox irəliləyişlərə nail olundu. XIX-ci əsrin əvvəllərində də ölkəmizdə sənaye sürətlə

inkişaf etməkdə davam edirdi. Bunun ən bariz nümunəsi kimi, ölkəmizdə yaradılan sənaye parklarını və məhəllələrini göstərmək olar.

2015-ci ildə Respublika Prezidenti tərəfindən “Qaradağ Sənaye parkı”nın, “Neftçala Sənaye Məhəlləsi”nin, “ Mingəçevir Sənaye Parkı”nın, həmçinin “ Mingəçevir Yüksək Texnologiyalar Parkı”nın yaradılması haqqında sərəncamlar imzalanmışdır. Hazırda Neftçala Sənaye Məhəlləsində sturukturun genişləndirilməsi ilə bağlı işlər aparılır. Həmçinin respublikanın digər regionlarında da sənaye parklarının və məhəllələrinin yaradılması ilə bağlı müvafiq işlər davam etdirilir. Bunlara Sumqayıt Sənaye parkını, Masallı Sənaye Parkını və.s misal göstərmək olar.\

Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı:

Sumqayıt kimya sənaye parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21.12.2011-ci il tarixli 548 nömrəli fərmanı ilə yaradılmışdır. Sumqayıt Sənaye Parkı Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərir. Sənaye Parkını idarəedici təşkilat “Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətidir. Sumqayıt Sənaye Parkının tərkibində hal-hazırda 9 təşkilatın və müəssisənin filialları fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələrə aşağıdakılar daxildir:

- “SOCAR Polymer” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti;
- “Azertoxnolayn” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti;
- “ Alco Lubricant Company” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti;
- “ MST Engineering Services” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti;
- “ Aqrokimya Azərbaycan” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti;
- “ Bakı Əlvan metallar və Ferroərıntilər Şirkəti” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti;
- “ Azer Float” Qapalı Səmdar Cəmiyyəti”
- “ Azerbaijan Fibro Cement” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti;
- “ SİKA” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti.

“Azertoxnolayn” MMC 2012-ci ildə “Hidromakina” MMC adı altında fəaliyyətə başlamışdır. 23 avqust 2013-cü ildən adı dəyişdirilərək “Azertoxnolayn” kimi fəaliyyət göstərir. 23 sentyabr 2013-cü ildən etibarən isə Sumqayıt Sənaye Parkının rezidenti statusu verilmişdir. Müəssisədə müxtəlif diametrli hidrotexnika avadanlıqları və polietilen borular istehsal edilir. Müəssisədə 1152 yeni iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulur.

“Azertexnolayn” MMC-nin tərkibində 3 zavod- Texniki Avadanlıqlar Zavodu, Polad Boru Zavodu və Polietilen Məmulatları Zavodu fəaliyyət göstərir.

Sənaye Parkının tərkibində olan digər bir müəssisə “SOCAR Polymar” MMC-dir. Müəssisə 2013-cü ildə yaradılmışdır. Elə həmin ildə Sumqayıt Sənaye Parkının rezidenti statusu almışdır. Şirkət sənaye parkının 35 hektarlıq ərazisində yerləşir və şirkətdə yüksək sıxlıqlı polietilen istehsal olunur.

“AzerFloat” QSC 2014-cü ilin mart ayında yaradılmışdır. 18 dekabr 2104-cü ildən etibarən Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının rezidenti kimi fəaliyyət göstərir. Müəssisədə Float texnologiyası əsasında şüşə lövhələr istehsal olunur. Şirkətdə 180 nəfər daimi iş yeri ilə təmin olunub.

“Azerbaijan Fibro Cement” MMC 2013-cü ildə yaradılıb. 2015-ci ildən isə Sumqayıt Sənaye Parkının tərkibinə daxil edilmişdir. Müəssisədə sement lövhələrin istehsalı həyata keçirilir. Sənaye müəssisəsində 200 nəfər daimi iş yeri ilə təmin olunub.

“Bakı Əlvan Metallar və Ferroərintilər Zavodu” MMC 2015-ci ilin 5 oktyabr tarixində yaradılmışdır. 2016-cı ildən etibarən Sumqayıt Sənaye Parkının tərkibində fəaliyyət göstərir. Sənaye müəssisəsində ildə 36 min ton ferrosilikomanqan 20 min ton ferrosilisiyum istehsal olunur.

“SİKA” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti ölkəmizdə 2005-ci ildən fəaliyyət göstərir. 2016-cı ildən isə Sumqayıt Sənaye Parkının rezidenti kimi fəaliyyət göstərir. Müəssisədə ildə 5 min ton inşaat qatqıları üçün xammal və məhsullar istehsal edilir. Müəssisədə 60 işçi üçün daimi iş yeri açılıb. İsveçrənin tanınmış

şirkətlərindən olan “SİKA” 1910-cu ildə yaradılıb. Hal-hazırda dünyanın 80 ölkəsində şirkətin 150 fabriki fəaliyyət göstərir.

“MST Engineering Services” MMC 2011-ci ildə “MST GROUP” şirkətinin tərkibində yaradılıb. 14 mart 2016-cı ildən etibarən isə Sumqayıt Sənaye Parkının tərkibində fəaliyyət göstərir. Müəssisə ABŞ-ın “Parker Hannifin” şirkəti ilə birgə fəaliyyət göstərir. Müəssisədə ildə 30 mində çox müxtəlif növlü yüksək təzyiqlə davamlı xortum və fitinqlərin istehsalı həyata keçirilir.

“Alco Lubricant” MMC 2016-cı ilin may ayında yaradılmışdır. Həmin ilin iyul ayından etibarən Sumqayıt Sənaye Parkının rezidentidir. Müəssisədə Almaniya texnologiyası əsasında ildə 30 min tondan çox sürtkü yağları istehsal olunur. İstehsal olunan məhsullar yüksək keyfiyyəti və rəqabətə davamlılığı ilə seçilir. Bu məhsulların dünya bazarına çıxarılması, Türkiyə, Gürcüstan, Almaniya və digər Avropa ölkələrinə ixrac edilməsi nəzərdə tutulur.

Sumqayıt Sənaye Parkının sturukturunun qurulması və düzgün təşkili sənaye parkının qarşısına qoyulmuş məqsədlərə çatması istiqamətində ciddi irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Sumqayıt Sənaye Parkının ümumi ərazisi 295.62 hektar təşkil edir. Parkın 167.66 hektar ərazisində məişət tullantı suyu, yanğına qarşı su xətti, yağış suyu şəbəkəsi, xarici su və kanalizasiya, içməli su xəttinin tikintisi və quraşdırılması işləri başa çatdırılmışdır. Ərazidə 110 kilovoltluq yarımstansiya tikintisinə başlanılmış, kimyəvi tullantı xəttinin 95 faizi, avtomobil yollarının 12,43 faizi, elektrik xətlərinin 95 faizi, söküntü və yenidənqurma işlərinin 29 faizi yerinə yetirilmişdir. 2015-ci ildə sənaye parkına investorların cəlb edilməsi istiqamətində işlər davam etdirilmişdir. “Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı” MMC-nin nümayəndələri müxtəlif beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə iştirak etmişdir. Sumqayıt Sənaye Parkı dünyanın inkişaf etmiş sənaye ölkələri olan Çin, ABŞ, Yaponiya, Türkiyə, Almaniya kimi ölkələrin sənaye şirkətləri ilə əməkdaşlıq edir və şirkətlərin nümayəndələri ilə görüşlər keçirilmişdir. [11,s.5-8]

Balaxanı Sənaye Parkı:

“Balaxanı Sənaye Parkı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2011-ci il tarixli 1947 nömrəli sərəncamı ilə Bakı şəhəri Balaxanı qəsəbəsində yaradılmışdır. Sənaye parkının idarəedici təşkilatı Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən “Təmiz şəhər” Açıq Səhmdar Cəmiyyətidir.

Balaxanı Sənaye Parkının ümumi ərazisi 7 hektardır. Sənaye parkının tərkibində beş şirkət fəaliyyət göstərir. Bunlar:

- “AZ.EKOL” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti;
- “Çapar Poliqraf” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti;
- “Ekokat” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti;
- “Fioriella” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti;
- “METAK” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətidir.

Qaradağ Sənaye Parkı:

“Qaradağ Sənaye Parkı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 3 iyul 2015-ci ildə yaradılmışdır. “Qaradağ Sənaye Parkı” “Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı” MMC-nin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Qaradağ Sənaye Parkının ümumi ərazisi 72 hektar təşkil edir. Qaradağ Sənaye Parkının tabeliyində bir müəssisə fəaliyyət göstərir ki, o da “Bakı Gəmiqayırma Zavodu” MMC-dir. Bakı Gəmiqayırma Zavodu 2010-cu ildə SOCAR, Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti və Sinqapurun “Keppel Offshore & Marine” şirkətlərinin birgə əməkdaşlığı şəraitində yaradılmışdır.

Bakı Gəmiqayırma Zavodu müasir standartlara cavab verən gəmilərin tikintisi, yenidən qurulması və mühəndislik işlərinin görülməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir. 72 hektar ərazisi olan zavodda iki minə yaxın işçi çalışır. Zavodda 70 min ton yüklənmə qabiliyyətli tanker, 15 min ton yüklənmə qabiliyyəti olan özül təchizat gəmisi və 80-100 müxtəlif təyinatlı gəmiləri təmir etmək mümkündür. [12, s.1]

Mingəçevir Sənaye Parkı:

“Mingəçevir Sənaye Parkı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 26 fevral 2015-ci il tarixində yaradılmışdır. Mingəçevir Sənaye Parkının da idarəedici təşkilatı “ Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətidir. Sənaye parkının ərazisi 14,8 hektar təşkil edir. Mingəçevir Sənaye Parkının ərazisi yararlı vəziyyətə gətirilmiş, həmçinin orada xarici və daxili infrastruktur qurulmuşdur. Hal-hazırda sənaye parkının fəaliyyəti ürəkaçan vəziyyətdə deyil. Parkın tabeliyində heç bir müəssisə fəaliyyət göstərmir. Lakin sənaye parkının fəaliyyətini yüksəltmək və inkişaf etdirmək üçün buraya investorların və müəssisələrin cəlb edilməsi istiqamətində ciddi tədbirlər görülür. [8, s.1-2]

Pirallahı Sənaye Parkı:

Respublikada yaradılan sənaye parklarının içərisində ən sonuncusu “Pirallahı Sənaye Parkı”dır. Bu sənaye parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 14 sentyabr 2016-cı il tarixində yaradılmışdır. “ Pirallahı Sənaye Parkı”nın idarəedici təşkilatı “ Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətidir. Pirallahı sənaye parkının ümumi ərazisi 30 hektardır. Hazırda sənaye parkının tərkibində bir müəssisə fəaliyyət göstərir. Bu müəssisə “Hayat Farm” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətidir. Bu müəssisə 2015-ci ildə Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti və Rusiya Federasiyasının “ R-Pharm” şirkətinin birgə tərəfdaşlığı şəraitində yaradılmışdır.

Sənaye parkının 3 hektarlıq ərazisində Avropa ölkələrinin texnologiyaları əsasında tibbi avadanlıqlar və məhsullar istehsal olunur. Burada ildə 22,5 milyon qutu və yaxud 500 milyon ədəd həb və kapsul istehsal olunan zavodlar fəaliyyət göstərir. Zavodda diabet, sinir sistemi, onkologiya, kardio-vaskulyar, antibiotiklər, virus əleyhinə preparatlar istehsal olunur. Ümumilikdə zavodda 89 çeşiddə məhsul istehsal olunur. Gələcəkdə bu istehsalın daha da genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Müəssisədə 210 yeni iş yerinin açılması da nəzərdə tutulur.

Sənaye parklarından əlavə ölkəmizdə yüksək texnologiyalar parklarının yaradılması üçün də mühüm tədbirlər görülmüşdür. Yüksək Texnologiyalar Parkı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 5.11.2015-ci il tarixli 736 nömrəli “Yüksək Texnologiyalar Parkının” yaradılması haqqında fərmanı ilə yaradılmışdır.

Yüksək Texnologiyalar Parkının idarəedici təşkilatı Azərbaycan Respublikası Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin tabeliyində olan “Yüksək Texnologiyalar Parkı- YT Park” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətidir.

Yüksək Texnologiyalar Parkı Bakı şəhəri, Pirallahı rayonunda yerləşir və parkın ümumi ərazisi 50 hektar təşkil edir.

Həmçinin regionlarda da Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması ilə bağlı Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyev bir çox fərman və sərəncamlar imzalamışdır. Regionlarda yaradılan texnologiyalar parkına Mingəçevir Yüksək Texnologiyalar Parkını misal göstərmək olar. Mingəçevir Yüksək Texnologiyalar Parkı 26 fevral 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanına əsasən yaradılmışdır. Parkın ərazisi 1,3 hektar təşkil edir. Yüksək texnologiyalar parkında regionun bir çox böyük şirkətləri və müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün parklarla yanaşı regionlarda sənaye məhəllələrində yaradılır. Bu məhəllələrində inkişaf etdirilməsi regional sənayenin və bütövlükdə ölkə sənayesinin inkişafında mühüm rol oynayır. Belə sənaye məhəllələrinə Neftçala Sənaye Məhəlləsini və Masallı Sənaye Məhəlləsini nümunə göstərmək olar.

Neftçala Sənaye Məhəlləsi:

Neftçala Sənaye Məhəlləsi 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “ Neftçala Sənaye Məhəlləsinin yaradılması haqqında” 1011 nömrəli sərəncamı ilə yaradılmışdır. Neftçala Sənaye Məhəlləsi “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Neftçala sənaye məhəlləsinin ümumi ərazisi 10 hektardır. Neftçala Sənaye Məhəlləsində hazırda iki müəssisə qeydiyyatdan keçmişdir:

- “KƏHF” Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyəti. Müəssisə 2015-ci ilin 16 oktyabr tarixində qeydiyyatdan keçmişdir.

- “ Bakı neftqazma avadanlıqları zavodu” qapalı səhmdar cəmiyyəti. 26 oktyabr 2015-ci il tarixində qeydiyyatdan keçmişdir.

Neftçala Sənaye Məhəlləsində sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. [10, s.1-2]

Masallı Sənaye Məhəlləsi:

Regionda yaradılan digər bir sənaye məhəlləsi Masallı sənaye məhəlləsidir. Bu sənaye məhəlləsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə 13 iyun 2016-cı il tarixində yaradılmışdır. Masallı Sənaye Məhəlləsində “Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin tabeliyində fəaliyyət göstərir. Masallı Sənaye Məhəlləsinin ümumi ərazisi 10 hektardır. Bu sənaye məhəlləsinin də ərazisi yararlı vəziyyətə gətirilmiş, infrastrukturu yenilənmiş, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti üçün əlverişli mühit yaradılmışdır. [13, s. 2-3]

3.3 Yerli xammaldan istifadə edilməsi əsasında regionun sənaye potensialının artırılması

Ölkəmizdə sənaye müəssisələrində yerli xammaldan istifadə edilməsi vacib amildir. Hal-hazırda sənaye müəssisələrində istifadə olunan xammal və materialların əksəriyyəti xarici ölkələrdən idxal olunur. Bunun qarşısını almaq üçün bir çox layihələr və proqramlar hazırlanıb qəbul olunur. Burdada əsas məqsəd sənayedə yerli xammaldan istifadənin səviyyəsini artırmaqdır. 2015-ci ilin dekabr ayında qəbul edilmiş “ Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırma sənayesinin inkişafına dair yo xəritəsi”ndə ölkə sənayesini inkişaf etdirmək üçün yerli xammaldan geniş istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilib.[31, s.1] Bu sənədin qəbul edilməsi tam yerinə düşmüşdür. Çünki bu sahədəki vəziyyət heçdə qənaətbəxş deyil. Hal-hazırda dünyada dağ-mədən sənayesində innovasiyaların

sürətlə tətbiq olunduğu bir dövüdə ölkəmizdə hasilatın ənənəvi üsullarla aparılması müasir standartlara cavab vermir.

Son dövürlər ölkəmizdə aparılan məqsədyönlü və uzaqqörən siyasət nəticəsində ölkə regionlarında sənayesi sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Regionlarda da sənaye müəssisələrində yerli xammaldan istifadə hesabına istehsalın həyata keçirilməsi əsas prioritet məsələlərdən biridir. İndi isə ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda sənaye müəssisələrində yerli xammaldan istifadə səviyyəsi ilə yaxından tanış olaq.

Abşeron iqtisadi rayonu respublikanın iqtisadi və sosial baxımdan ən yaxşı inkişaf etmiş iqtisadi rayonudur. Ölkə üzrə istehsal olunan sənaye məhsullarının 70 faizdən çoxu Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşür. Ölkəmizdə yerli xammaldan istifadə olunan ən böyük sahə yanacaq-energetika sahəsidir. Bu sahəndə böyük hissəsi Abşeron iqtisadi rayonunda cəmlənmişdir. Ölkə üzrə istehsal olunan elektrik enerjisinin 50 faizi, yanacaq sənayesi məhsullarının isə 94 faizi bu rayonun payına düşür. Regionun sənayesində əsas rol oynayan sahələr neft və qaz çıxarma, neft kimya və kimya, yüngül və yeyinti sənayesi, maşınqayırma, neft emalı və.s sahələrdir. Ölkə üzrə istehsal olunan neft və qaz hasilatının hamısı, metal emalının 90%-i, yüngül və yeyinti sənayesinin 30-50 %-i, əlvan və qara metalların 68-88 %-i, ağac və kağız emalının 70%-i bu rayonda cəmlənmişdir.

Respublika ərazisində yerləşən sənaye müəssisələrinin 40 faizi, nəqliyyat, tikinti, rabitə və xidmət sahələrinin isə 50 faizi Abşeron iqtisadi rayonunun ərazisində yerləşir. Regiondakı sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti istehsal vasitələrinin istehsalı ilə məşğul olur.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, regionun sənayesində neft-kimya və kimya sənayesi üstünlük təşkil edir. Bu sənaye sahəsində müxtəlif növlü gübrələr, polietilen, etilen-propilen, sintetik qətranlar, kimyəvi yuyucu tozlar və mühafizə vasitələri, texniki spirt və kauçuk, maye xlor, plastik kütlələr və.s istehsal olunur. Abşeron iqtisadi rayonunda tikinti materialları istehsal edən iri zavodlar mövcuddur. Bu zavodlarda sement, divar daşı, şüşə, dəmir-beton konstruksiyalar

və.s istehsal olunur. Abşeron iqtisadi rayonunda maşınqayırma sənayesidə güclü inkişaf edib və burada onun təmir bazası mövcuddur. Sənayenin strukturunda isə neft-kimya və kimya sənayesi üstünlük təşkil edir. İqtisadi rayon tikinti məhsullarının istehsalına görə aparıcı mövqə tutur. İqtisadi rayonda kənd təsərrüfatı da yüksək sürətlə inkişaf edir. Burada südlük-ətlik istiqamətli heyvandarlıq, quşçuluq, tərəvəzçilik inkişaf etmişdir. İqtisadi rayonda tarixən zəfəran, badam, zeytun kimi ənənəvi bitkilər becərilmişdir. Abşeron iqtisadi rayonunda aşağıdakı sahələrin inkişafını prioritet hesab etmək olar:

- Yerli xammaldan istifadə hesabına tikinti materialları istehsalı. Bunlara hörgü materialları istehsalı, müxtəlif növlü divar materialları istehsalı, beton və dəmir konstruksiyalar istehsalı və digər tikinti materialları istehsalı daxildir.

- Kənd təsərrüfatı- buraya cins heyvandarlıq, tərəvəzçilik, zəfəran və zeytun istehsalı daxildir.

- Yeyinti sənayesi- ət və süd, meyvə-tərəvəz, çörək və un məmulatları istehsalı, sərirləşdirici içkilər, qənnadı məmulatları istehsalı və.s daxildir.

- Yüngül sənaye- tikiş sənayesi, toxuculuq.

- Maşınqayırma sənayesi.

- Kimya sənayesi.

- Ağac emalı və mebel istehsalı və.s

İqtisadi rayonun ərazisində zəngin tikinti materialları olduğuna görə, həmçinin maşınqayırma və kimya sənayesi potensialı olduğuna görə bu sahələrin inkişaf etdirilməsi daha məqsədəuyğundur.

Ölkədə istehsal olunan sənaye məhsullarının 1,2 faizi Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun payına düşür. İqtisadi rayonda kənd təsərrüfatı aparıcı rol oynayır. İqtisadi rayon tərəvəz və meyvə istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Bu sahədə istehsal olunan ümumi məhsulun $\frac{3}{4}$ -ü bu rayonun payına düşür. Regionun sənayesində yüngül və yeyinti sənayesi aparıcı rol oynayır. Əsasən şərab, meyvə-tərəvəz və süd məhsulları emal olunur. Regionda həmçinin aqrar sənaye kompleksidə güclü inkişaf etmişdir.

Yerli xammaldan istifadə hesabına regionda yüngül sənaye də inkişaf etməkdədir. Regionda kiçik tikış müəssisələri və yerli əhəmiyyətli sənaye fabrikləri fəaliyyət göstərir. Rayonun kənd yerlərində ənənəvi sahə kimi xalçaçılıq inkişaf etmişdir. Regionda yerli xammaldan istifadəni genişləndirmək üçün dövlət tərəfindən yerli sahibkarlarada dəstək verilir. 2007-2008-ci illərdə sahibkarlara kreditlərin və subsidiyaların verilməsində ciddi irəlləyişlər müşahidə olunmuşdur. Yerli xammaldan istifadə hesabına regionda aşağıdakı sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğundur:

- Yeyinti sənayesi- ət və süd, meyvə tərəvəz, çörək və un məmulatları istehsalı, şərabçılıq, sərirləşdirici içkilər istehsalı və.s
- Aqrar sənaye- tingçilik, bağçılıq, bostançılıq, tərəvəzçilik və.s
- Yüngül sənaye-tikişçilik, toxuculuq.
- Yerli xammala əsaslanan tikinti materialları istehsalı və.s

Regionda turizm potensialında yüksək olduğunu nəzərə alsaq turizm sənayesində inkişaf etdirilməsi məqsədə uyğundur.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda əsasən yerli xammal hesabına aqrar sənaye kompleksi inkişaf etmişdir. Rayonda əsasən üzümçülük-şərabçılıq, heyvandarlıq və taxılçılıq inkişaf etmişdir. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu sənaye cəhətdən zəif inkişaf etmişdir. Lakin keçmiş Sovet ittifaqı dövründə regionda aqrar sənaye digərlərinə nisbətən yüksək inkişaf etmişdi. [4, s.4]

Turizm sektorunun inkişafına görə region Quba-Xaçmaz regionundan sonra ikinci sırada yer alır. İqtisadi rayonun ərazisində yerləşən Şamaxı və İsmayılı rayonu iqtisadi-coğrafi yerləşməsinə görə turizmin inkişafı üçün əlverişlidir. Buradada yerli xammaldan istifadə etməklə yüngül sənaye, yeyinti sənayesi, tikinti sənayesi, ağac emalı və mebel istehsalı və digər sənaye sahələrinin inkişafı üçün əlverişli iqtisadi şərait mövcuddur.

Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu demək olar ki, ölkənin yeraltı və yerüstü xammal və materiallarla ən zəngin regionudur. Ölkədəki mis ehtiyatının hamısı, qurğuşun və sink ehtiyatının 99 %-i, kükürd kolçedanının 90%-ə qədəri bu

rayonda cəmləşmişdir. Təbii ki, bütün bunlarda regionda yerli xammaldan istifadə etməklə sənaye potensialının artırılmasında öz müsbət təsirini göstərir. Həmçinin region zəngin meşə ehtiyatlarına malikdirki, buda regionda ağac emalı və kağız istehsalının inkişafına şərait yaradır. Qafqazın ən böyük polimetal yataqlarından biri olan “Filizçay” bu iqtisadi rayonda yerləşir. Ölkə üzrə ümumi sənaye məhsulunun 1 faizi Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun payına düşür. Regionun sənayesi demək olarkı, yüngül və yeyinti sənayesindən ibarətdir. Yeyinti sənayesi rayonun ümumi sənayesinin 95%-ni təşkil edir. Regiondakı sənaye müəssisələrinin xammal və materiallarla təchizatı əsasən yerli kənd təsərrüfatı məhsullarına əsaslanır. Rayonda yüngül sənaye sahələri kimi ipəkçilik, toxuculuq və tikişçilik inkişaf etmişdir. Regionda güclü turizm və yüngül sənaye potensialının olması burada bu sahələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu iqtisadi əhəmiyyətinə görə ölkədə Abşeron iqtisadi rayonundan sonra ikinci yeri tutur. Ölkə üzrə sənaye məhsulunun 12,5%-i bu iqtisadi rayonda istehsal olunur. Regionda xammal kimi təbii-tikinti materialları ehtiyatları üstünlük təşkil edir. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda maşınqayırma, avtomobil təmiri, cihazqayırma, rabitə avadanlığı və onların təmiri istiqamətli müəssisələr var. İqtisadi rayonda istehsal olunan sənaye məhsullarının böyük hissəsi yüngül sənayenin payına düşür. Burada daha çox xalça, pambıq və yun parça və digər toxuculuq məmulatları istehsal olunur.

Respublikada istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 15 %-ə qədəri bu iqtisadi rayonda istehsal olunur. Buda kənd təsərrüfatının iqtisadi rayonun inkişafında mühüm rol oynadığını göstərir. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda sənayenin inkişafında “Azəraluminium” ASC, “Gəncə Gil-Torpaq” və “Zəylik-Alunit” müəssisələri mühüm rol oynayır. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda zəngin tikinti materialları ehtiyatları və maşınqayırma sənayesi potensialı olduğuna görə bu sahələrin inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğundur.

Lənkəran iqtisadi rayonu ölkənin sənaye cəhətdən zəif inkişaf etmiş iqtisadi rayonudur. Bu regionda aqrar-sənaye kompleksi qismən inkişaf etmişdir. Regionun

təbii-iqlim şəraiti burada kənd təsərrüfatının inkişafına şərait yaradır. Respublika üzrə istehsal olunan çayın 98 faizi, sitrus bitkilərinin 100 faizi, üzümün 15 faizi Lənkəran iqtisadi rayonunda istehsal olunur. Aqrar sənayenin strukturunda taxılçılıq, üzümçülük, çayçılıq üstünlük təşkil edir. Yerli xammaldan istifadə kimi yaralı torpaq sahələrini misal göstərmək olar. Həmçinin regionun zəngin təbii iqlimi burada turizmində inkişaf etdirilməsinə imkan verir. Son dövürlər regionda tikinti materialları sənayesi inkişaf etməkdədir. Buda regionda yerli xammal ehtiyatlarının zənginliyi ilə əlaqədardır.

Aran iqtisadi rayonu ölkənin ərazi baxımından ən böyük iqtisadi rayonlarından biridir. İqtisadi rayonda maşınqayırma sənayesi, tikinti materialları istehsalı sənayesi, yüngül və yüyinti sənayesi, kimya sənayesi inkişaf etmişdir. Rayonda aqrar-sənaye kompleksində inkişaf etməkdədir. Ölkə üzrə istehsal olunan üzümün 20 faizi, pambığın 90 faizi bu rayonun payına düşür. Aran iqtisadi rayonunda sənayenin demək olar ki, bütün sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün xammal və material bazası həmçinin, əlverişli şərait var. Aran iqtisadi rayonunda aqrar sənayenin və yeyinti sənayesinin inkişafı üçün potensial şərait mövcuddur.

Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunda sənayenin tarixi və ənənəvi formalarına əsaslanan sahələri inkişaf etmişdir. İqtisadi rayonun sənayesi əsasən yerli kənd təsərrüfatı xammalının emalına əsaslanır. Regionun sənayesinin infrastrukturunda yeyinti və yüngül sənaye aparıcı rol oynayır. Meyvə-tərəvəz konservi istehsalı, çörəkbişirmə, şərabçılıq yeyinti sənayesinin əsas aparıcı sahələridir. Yüngül sənayedə toxuculuq, xalçaçılıq, ipəkçilik və.s inkişaf etmişdir.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu ölkənin faydalı qazıntılarla zəngin rayonlarından biridir. Ölkə üzrə mineral suların 37 faizi, tikinti məhsullarının isə 42 faizi bu rayonun payına düşür. Kəlbəcər rayonu qızıl yataqları və mineral sularla zəngindir. Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunda da əsasən aqrar sənaye inkişaf etmişdir. Bu sahədə başlıca olaraq arıçılıq və heyvandarlıq inkişaf edib. İqtisadi rayonun torpaqlarının 30 faizi kənd təsərrüfatına yararlıdır. Lakin hal-hazırda

iqtisadi rayonun bütün inzibati rayonları erməni işğalçıları tərəfindən işğal edilmişdir.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, respublikanın bütün regionlarında yerli xammaldan istifadə hesabına qeyri-neft sənayesinin, informasiya kommunikasiya texnologiyalarını və rabitə sənayesinin inkişaf etdirilməsi başlıca prioritet istiqamət kimi müəyyən edilməlidir.

3.4 Qeyri-neft sənayesinə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması

Bütün dünya ölkələrində investisiya fəaliyyəti iqtisadi inkişafın təmin olunmasının əsas şərtlərindən biridir. Buna görə də hər bir ölkənin iqtisadi siyasətində investisiya siyasəti mühüm yer tutur. Bildiyimiz kimi, ölkə iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas prioritet məsələ iqtisadiyyatın neftdən asılılığını aradan qaldırmaq və qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməkdir. Ölkənin qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün də buraya yerli və xarici investorların cəlb edilməsi mühüm şərtədir. Müasir dövüdə də bu istiqamətdə ciddi addımlar atılır. Qeyri-neft sənaye sahələri olan kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə, tikinti və.s sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün bu sahələrə xarici investorların cəlb edilməsi əsas prioritet məsələdir. Qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi dövlətin nəzarəti ilə həyata keçirilən proqramlardan da asılıdır. Ölkənin qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirmək üçün investisiyaların qeyri-neft sənayesinə və regionlara yönləndirilməsi, investisiya siyasətinin stimullaşdırılması, onun regionlar arasında optimal bölüşdürülməsi ölkənin iqtisadi inkişaf siyasətinin əsas tərkib hissəsidir.

Son 10 il ərzində ölkə sənayesində əsas kapitala 120,9 milyard manat investisiya vəsaiti qoyulmuşdur. 2015-ci ildə ölkədə əsas kapitala qoyulan investisiyanın həcmi 2005-ci ildəkinə nisbətən 2.8 dəfə çox olmuşdur. Əsas

kapitala qoyulan investisiyaların 55.1 faizi qeyri-neft sektoruna, 44.9 faizi isə neft sektoruna yönləndirilmişdir. Sənayedə əsas kapitala yönləndirilən investisiyaları aşağıdakı cədvəldən də aydın şəkildə görmək olar.

Cədvəl 3.1

Sənayedə əsas kapitala yönləndirilmiş investisiyalardan istifadə edilməsinin sturuktur.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Bütün sənaye	100	100	100	100	100	100
Mədənçıxarma sənayesi	69.0	60.4	63,9	67,9	77.9	84.1
Xam neft və təbii qaz hasilatı	68.6	56.3	63,3	67,6	77.6	83.8
Metal filizlərinin hasilatı	-	-	-	-	0.0	-
Daş, qum, çınqıl, duz və digər mədənçıxarma sənayesi məhsullarının hasilatı	0.44	4.1	0,6	0,3	0.3	0.3
Mədənçıxarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	-	-	-	-	-	-
Emal sənayesi	11.9	15.8	14,2	11,9	8.4	5.7

1	2	3	4	5	6	7
Tütün məmulatlarının istehsalı	0.76	-	1,2	0	0.0	-
Toxuculuq sənayesi	0.23	0.0	0,1	0,1	0.5	0.1
Geyim istehsalı	0.32	0.26	-	0	0.1	0.1
Dəri və dəri məmulatlarının, ayaqqabıların istehsalı	0.03	0.02	-	-	-	0.1
Ağac emalı və ağacdən məmulatların istehsalı	0.0	1.83	0,5	0,3	0.2	0.2
Kağız və karton istehsalı	-	0.34	0,1	0,1	0.3	0.0
Poliqrafiya fəaliyyəti	0.01	-	-	-	-	0.3
Neft məhsull.istehsalı	0.59	0.9	0,5	0,4	0.4	0.2
Kimya sənayesi	0.03	0.03	0	0,1	0.0	0.1
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	-	-	-	-	-	-
Rezin və plastmas məmulat.isteh	0.0	2	0,6	0,7	0.2	0.3

1	2	3	4	5	6	7
Tikinti materiallarının istehsalı	4.6	2.6	0,4	0,6	0.7	0.4
Metallurgiya sənayesi	0.5	1.86	0,9	0,7	0.0	0.1
Maşın və avadanlıqlardan başqa hazır metal məmulatlarının istehsalı	3.48	5.48	4,3	4,9	2.2	1.1
Kompüter və digər elektron avadanlıqların istehsalı	0.03	0.0	0	0	0.0	0.0

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi (stat.gov.az)

Ümumilikdə götürdükdə 2010-2015-ci illər ərzində mədən çıxarma sənayesində artım müşahidə olunduğu halda, emal sənayesinə yönəldilmiş investisiyaların həcmində azalma müşahidə olunmuşdur.

Respublikamızın təbii-coğrafi şəraiti, həmçinin yeraltı və yerüstü sərvətlərinin zənginliyi də buraya xarici ölkələrin investorlarının cəlb edilməsi üçün əsas şərtidir. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən xarici şirkətlərə “Coca-Cola”, “Pepsi-Cola”, “Heath Lambert”, “AIG Caspian Insurance Company” və digər nəhəng dünya dövlətlərinin şirkətlərini misal göstərmək olar. Bunlarla yanaşı daxili investorlarda qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm rol oynayırlar. Bu sahəyə yerli investorları cəlb etmək üçün dövlət tərəfindəndə sahibkarlara böyük

güzəştlər edilir. Ölkədə sahibkarlıq mühitinin inkişaf etdirilməsi iqtisadi siyasətin əsas tərkib hissəsidir. Ölkədə fəaliyyət göstərən sahibkarların 85, 2 faizini fiziki şəxslər, 14,8 faizini isə hüquqi şəxslər təşkil edir. Son illər sahibkarlığın inkişafında genişmiqyaslı işlər görülür. 2015-ci ildən regionlarda da yerli investorların fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir. 2015 –ci ildə qəbul edilmiş “Dövlət rüsumu haqqında” qanuna görə regionlarda fəaliyyət göstərən investorlar fəaliyyət göstərdikləri sahədəki dövlət rüsumunun 50 faizini ödəyirlər. Yerli sahibkarların stimullaşdırılmasında Sahibkarlara Kömək Milli Fondu mühüm rol oynayır. Fond tərəfindən mütəmadi olaraq sahibkarlara maliyyə yardımlarının edilməsi, güzəştli kreditlərin verilməsi, subsidiyaların verilməsi, investisiya layihələrinin hazırlanması istiqamətində işlər görülür. Ölkə iqtisadiyyatında xüsusilə qeyri-neft sektorunda yerli sahibkarların payı ildən-ilə artmaqdadır. Ölkəmizdə sahibkarlıq mühitini daha da təkmilləşdirmək , dövlətin himayəsini sistemli şəkildə həyata keçirmək üçün mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi ölkə iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Respublikada sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar arasında fiziki şəxslər üstünlük təşkil edir. Fiziki şəxslər əsasən fərdi sahibkarlıqla məşğul olduqları üçün ölkədə kiçik sahibkarlıq daha çox inkişaf etmişdir. Fiziki şəxslər əsasən nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrində fəaliyyət göstərirlər. Bu sahələrdə əsasən qeyri-neft sektorunu əhatə etdiyi üçün fiziki şəxslərin bu sahənin inkişafında rolunun yüksək olduğunu deyə bilərik. Kiçik sahibkarların ölkə iqtisadiyyatına və qeyri-neft sektoruna təsirini aşağıdakı cədvəl 3.2-dən də aydın şəkildə görə bilərik.

Cədvəl 3.2

Ölkə iqtisadiyyatında kiçik sahibkarlıq subyektlərinin payı

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Əlavə dəyər	2,8	2,6	2,7	2,7	2,6	4,0
qeyri-neft sektoru üzrə	5,2	5,3	5,2	4,8	4,3	5,8
Ümumi mənfəət	0,2	0,3	0,4	0,6	0,7	...
qeyri-neft sektoru üzrə	3,0	3,0	3,3	3,5	3,5	...
İşçilərin orta illik sayı	6,7	6,5	6,4	7,9	7,6	6,3
qeyri-neft sektoru üzrə	6,9	6,7	6,6	8,1	7,7	6,5
Əsas kapitala investisiyalar	2,8	5,8	3,5	2,7	4,2	5,1
Qeyri-neft sektoru üzrə	4,0	7,6	4,6	3,8	6,4	9,2
İllik dövriyyə	8,6	8,1	9,6	10,6	10,5	9,6
Qeyri-neft sektoru üzrə	15,6	18,3	18,5	20,0	18,4	14,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi (stat.gov.az)

Cədvəl 3.2-dən də göründüyü kimi, 2010-2015-ci illərdə kiçik sahibkarların ölkə iqtisadiyyatında və xüsusilə qeyri-neft sektorunda payı artmışdır. Beləki, bu

illər ərzində bu sahə üzrə əlavə dəyər, ümumi mənfəət, əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar və illik dövriyyələr artmış, işçilərin sayı isə azalmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-neft sektoruna yerli və xarici investorların yönəldilməsi bu sahənin iqtisadiyyatın xüsusi çəkisindəki payını artırmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının qarşısında duran əsas prioritet məsələdə iqtisadiyyatın neftdən asılılığını azaltmaq və qeyri-neft sahələrini inkişaf etdirməkdir.

İndi isə daxili investorlarla yanaşı, ölkəyə xarici investorların cəlb edilməsi istiqamətində görülən işlərə nəzər salaq. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra 1994-cü ildən başlayaraq ölkəyə xarici investorların cəlb edilməsi üçün bir sıra güzəştlər həyata keçirilməyə başlandı. Ölkədə xarici investorların fəaliyyətinə mane olan amilləri aradan qaldırmaq və onlara əlverişli mühit yaratmaq üçün bir sıra mühüm qanunlar qəbul olundu. Bunlara “Xarici investisiyaların qorunması haqqında”, “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qəbul edilmiş qanunları misal göstərmək olar.

Dünya ölkələrinin təcrübələrində də, ölkəyə xarici investorları cəlb etmək üçün bir çox tədbirlər mövcuddur. İnvestisiyaların cəlb edilməsinə yönəldilmiş tədbirlərə ilk olaraq makroiqtisadi siyasəti aid etmək olar. Bu zaman ölkədə pul siyasəti həyata keçirilir və ölkədə daxili qiymətlərin sabitliyi təmin edilir. Xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsinin stimullaşdırılmasına liberal valyuta siyasətini də aid etmək olar. Xarici investorların cəlb edilməsini stimullaşdırmaq üçün əksər ölkələr dövlət zəmanətinin təqdim edilməsi üsulundan istifadə edirlər.

Qeyri-neft sektoruna yatırılan investisiyaların həcminə və Azərbaycan iqtisadiyyatındakı əhəmiyyətli roluna görə “European Tobacco-Baku”, “Coca-Cola”, “Pepsi-Cola”, “Baku Castel”, “Baku Still Company” kimi şirkətlərin adını xüsusilə qeyd etmək olar.

Ümumiyyətlə 2000-2015-ci illərdə istər daxili, istərsədə xarici investorların ölkəmizdə neft və qeyri-neft sektorundakı əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalarının həcmində nəzərə çarpacaq dərəcədə irəliləyişlər müşahidə olunmuşdur. Buda ölkənin uğurlu iqtisadi siyasəti nəticəsində əldə olunmuşdur.

Cədvəl 3.3

Neft və qeyri-neft sektorları üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar

Cəmi:			O cümlədən:					
			Neft sektoru			Qeyri-neft sektoru		
	min manat	x üsusi çəkisi, faizlə	min manat	əvv əlki ilə nisbətən, faizlə	xüsu si çəki si, faizl ə	min manat	ə vvəlki ilə nisbət ən, faizlə	x üsusi çəkisi, faizlə
2000	967 821,1	100	501 907,9	...	1,9	465 913,2	...	48,1
2001	1 170 820,3	100	686 551,4	136,8	8,7	484 268,9	103,9	41,3
2002	2 106 976,7	100	1 448 392,4	2,1 00	8,8	658 584,3	136,0	31,2
2003	3 786 366,7	100	2 771 092,1	191,3	3,2	1 015 274,6	154,2	26,8
2004	4 922 755,9	100	3 708 138,4	133,8	5,3	1 214 617,5	119,6	24,7
2005	5 769 876,3	100	3 756 167,6	101,3	5,2	2 013 708,7	165,8	34,8
2006	6 234 483,7	100	3 408 512,5	90,7		2 825 971,24	140,3	45,3
2007	7 471 189,9	100	3 529 865,3	103,6	7,2	3 941 324,6	139,5	52,8
2008	9 944 153,8	100	2 922 414,7	82,0	9,4	7 021 739,1	176,4	70,6
2009	7 724 944,8	100	2 058 349,8	74,0	6,6	5 666 595,0	84,8	73,4

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2010	9 905 665,8	100	2 958 491,7	135,9	9,9	6 947 174,1	115,9	70,1
2011	12 799 061,3	100	3 070 236,0	102,2	4,0	9 728 825,3	138,0	76,0
2012	15 407 274,4	100	3 854 477,8	123,6	5,0	11 552 796,6	116,9	75,0
2013	17 850 815,7	100	5 094 617,8	131,3	8,5	12 756 197,9	109,7	71,5
2014	17 618 601,1	100	5 959 403,1	116,5	3,8	11 659 198,0	91,0	66,2
2015	15 957 028,2	100	7 137 136,8	117,5	4,7	8 819 891,4	74,2	55,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi (stat.gov.az)

Cədvəl 3.3-dən də göründüyü kimi, XIX-ci əsrin əvvəllərində neft sektoruna investisiya yatırımları yüksək olsada 2011-ci ildən etibarən qeyri-neft sektorunda investisiya yatırımları yüksəlməyə başlamışdır. Ölkəmizdə qeyri-neft sektoruna ən çox xarici investisiya qoyan şirkət “European Tobacco-Baku” şirkətidir. Bu şirkət Bakı Tütün Kombinatı bazasında yaradılmışdır. Şirkət yenidən qurulmuş və yüksək texnoloji avadanlıqlarla təmin olunmuşdur. Hal-hazırda şirkətin genişləndirilməsi və modernləşdirilməsi davam etdirilir. Modernləşmə prosesində əsasən istehsalda ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə diqqət verilir.

Qeyri-neft sektoru inkişaf etdikcə burada fəaliyyət göstərən şirkətlərin ixrac yönümlü fəaliyyətinin də reallaşdırılmasına nail olunur. Belə ki, “Baku Castel” və “European Tobacco – Baku” şirkətləri bu istiqamətdə xeyli işlər görüblər. “ETB”-nin istehsal etdiyi tütün məmulatları əsasən MDB ölkələrinə, Monqolustan, Əfqanıstan, Nigeriya və.s ölkələrə ixrac olunur.

Dünyaca məşhur spirtsiz içkilər istehsal edən “Coca-Cola” və “Pepsi-Cola” şirkətlərinin istehsal etdikləri məhsullar əsasən daxili tələbatı ödəyir, az bir qismi isə qonşu ölkələrə ixrac olunur.

“Baku Castel” pivə şirkətinin ölkədə 6 müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələr əsasən regionlarda yerləşib. Müəssisənin istehsal etdiyi məhsullar əsasən ölkə daxilində istehlak olunur. Lakin şirkət məhsul istehsalını artırmağı və məhsullarını dünya bazarına çıxarmağı planlaşdırır. Qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən xarici şirkətlər Azərbaycanda məşğulluq probleminin həll olunmasında da müəyyən rol oynayır. Belə ki, bu şirkətlər dövlət qarşısındakı öhdəliklərə müvafiq olaraq yerli işçilərin bir hissəsini işlə təmin edirlər.

Ölkədə yeni təsərrüfatçılıq sahələrinin yaradılmasında da xarici şirkətlərin müsbət rolu var. Sözü gedən şirkətlərin ölkənin regionlarında yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Xüsusilə xarici investorlarla yerli sahibkarların birlikdə fəaliyyət göstərməsini stimullaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən ciddi tədbirlər görülür. Lakin bu sahədə problemlərdə az deyil. Yüksək ixtisaslı yerli kadrların istifadəsi hələ ki, qənaətbəxş səviyyədə deyil. Buda xarici investorların yerli işçiləri işə cəlb etməsinə ciddi əngəl törədir. Bununla belə bu şirkətlərdə çalışan yerli işçilərin əmək haqqı respublika üzrə göstəricilərdən yüksəkdir.

Qeyri-neft sektorunda istər xarici, istərsədə yerli şirkətlərin istehsal etdikləri məhsulların həcmi ildən-ilə artmaqdadır. Buda təbii ki, ölkənin ümumi daxili məhsuluna öz təsirini göstərir.

Ümumi daxili məhsulun həcmi, cari qiymətlərlə, milyon manatla

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Ümumi daxili məhsul - cəmi	42 465,0	52 082,0	54 743,7	58 182,0	59 014,1	54 380,0	60 393,6
o cümlədən:							
neft-qaz sektoru	20 409,5	25 829,9	24 487,3	23 778,1	21 405,2	15 382,2	19 648,9
qeyri-neft sektoru	19 179,0	23 196,1	26 864,4	30 525,9	33 195,9	34 138,8	36 153,5
məhsula və idxala xalis vergilər	2 876,5	3 056,0	3 392,0	3 878,0	4 413,0	4 859,0	4 591,2

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi (stat.gov.az)

Cədvəl 3.4-dən də görüldüyü kimi, ötən illərdə hər iki sektorda məhsul istehsalında ciddi artımlar olmuşdur. Təbii ki, bu dövürdə ümumi daxili məhsulun artım sürətində artmışdır.

Təbii ki, bütün bunlar ölkə iqtisadiyyatı üçün çox ciddi nəaliyyətlərdir. Azərbaycan təzə müstəqillik əldə etməsinə baxmayaraq uğurla həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət nəticəsində çox böyük sürətlə inkişaf etməkdədir. Hal – hazırda ölkə iqtisadiyyatının qarşısındakı əsas məsələdə bu sürətli inkişafın dinamikliyini və davamlılığını qoruyub saxlamaqdır. Bunun üçün keyfiyyətli və rəqabətə davamlı

məhsul istehsal etmək, onu dünya bazarına çıxarmaq və ümumi daxili məhsulun həcmi artırmaq lazımdır.

Cədvəl 3.5

ÜDM-in artım sürəti, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
Ümumi daxili məhsul - cəmi	105,0	100,1	102,2	105,8	102,8	101,1	96,9
o cümlədən:							
neft-qaz sektoru	101,8	90,7	95,0	101,0	97,1	100,6	100,1
qeyri-neft sektoru	107,9	109,4	109,7	110,0	107,0	101,1	95,6
məhsula və idxala xalis vergilər	108,2	108,3	106,9	108,5	104,9	103,7	95,6

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi (stat.gov.az)

Cədvəl 3.5-dən də gördüyümüz kimi, ÜDM-in artım sürəti son iki ildə azalmağa doğru meyl etmişdir. Buda təbii ki, dünyada baş verən iqtisadi böhranlar və digər iqtisadi geriləmələrlə birbaşa əlaqəlidir. Bu zaman investorlar hər hansı bir sahəyə kapital yatırmağa meyilli olurlar. Buna görə də ölkələr investorların

fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün onlara daim nəzarət edir və onları himayə edirlər. Ölkələr çox vaxt öz sahibkarlarını diplomatik dəstəklə təmin edirlər. Yəni, onların fəaliyyət göstərməsi və onlar üçün əlverişli şərait yaradılması üçün xarici ölkələrlə danışıqlar aparırlar.

Xarici investorların stimullaşdırılması üçün ölkədə xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusi iqtisadi zonalar dövlət tərəfindən müəyyən olunur. Burada güzəştli vergi dərəcələri, gömrük tarifləri tətbiq olunur. Təbii ki, bunlarda investorların ölkəyə cəlb olunması və onların fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır. Müasir dövüdə dünya ölkələrində Xüsusi İqtisadi Zonaların 20-dən çox növü var. Bunlar ölkənin iqtisadi-sosial vəziyyətindən asılı olaraq dəyişir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə maliyyə cəhətdən zəif olduqlarına görə vergi tədbirlərini həyata keçirməyə üstünlük verirlər. Xarici investorların ölkəyə cəlb edilməsi üçün ölkədə ki investisiya iqliminə vəziyyəti mühüm amildir. Investisiya iqlimi dedik də, xarici investorların kapital yatırımlarının risk dərəcəsi və onlardan səmərəli istifadə səviyyəsini müəyyən edən iqtisadi, siyasi, sosial və hüquqi amillərin məcmusudur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə XX-ci əsrin sonlarından etibarən investisiya rejiminin liberallaşdırılmasına başlanılmışdır. Bu o deməkdir ki, xarici ölkələrdə investisiya yatırımları etməyə çalışan şirkətlərin qarşısında olan məhdudiyyətlər, həmçinin ölkə daxilində investisiya qoyuluşları həyata keçirmək istəyən xarici şirkətlərin qarşısında olan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması siyasəti aparılır. Məhz bu tədbirlərdən sonra investisiyaya iqtisadi inkişafa dəstək verən amil kimi baxılmağa başlandı.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində xarici investorları stimullaşdırmaq üçün özəlləşdirmə prosesində əhəmiyyətli rol oynayır. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin müəssisələrində xarici sərmayənin qoyuluşuna olan məhdudiyyətlər ləğv edilmişdir. Bütün bu qeyd etdiyimiz tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkələrin investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması siyasətinin əsasını təşkil edir.

Nəticə və təkliflər.

Azərbaycan Respublikasında regionların sənaye potensialının gücləndirilməsi istiqamətində görülən işlər nəticəsində dissertasiya işində aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar. Mövzu ilə əlaqədar aparılan araşdırmalar nəticəsində aşağıdakı nəticə və təklifləri irəli sürmək olar:

-Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, respublikamızın regionlarında güclü sənaye potensialı olsada, ondan səmərəli şəkildə istifadə olunmur. Bununla başlıca səbəblərindən biri ölkədəki sənaye müəssisələrinin ərazi üzrə potensial imkanlara uyğun yerləşməməsidir. Belə ki, respublikadakı sənaye müəssisələrinin əsas hissəsi bir regionda cəmlənmişdir. Ölkədə ki müəssisələrin 57,6 faizi Abşeron rayonunun ərazisində yerləşir. Bu səbəbdən də ölkə üzrə istehsal olunan sənaye məhsulunun 89,5 faizi Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşür.

- Regionlarda yerləşən sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti müasir texniki tələblərə cavab vermir. Ona görə də onların istehsal etdikləri məhsullar keyfiyyət və rəqabətə davamlılıq baxımından digər müəssisələrin məhsullarından geri qalır. Həmçinin regionlarda müəssisələrin infrastruktur səviyyələrində aşağı səviyyədədir. Bütün bunlarda regionlarda sənaye müəssisələrinin inkişafına mane olan başlıca amillərdir.

- Regionlarda innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqində aşağı səviyyədədir. Hal-hazırda sənayenin qarşısında duran əsas prioritet məsələdə bu sahədə ciddi addımlar atmaqdır.

- Regionlarda sənaye məhəllələrinin yaradılması və inkişafı sənayenin inkişafında mühüm rol oynayan amillərdən biridir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamlarına uyğun olaraq 2011-ci ildən başlayaraq ölkənin regionlarında sənaye parkları və məhəllələri yaradılmağa başlandı, və bu prosesin hal-hazırda da davam etdirilməsi zəruridir.

- Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər görülmüşdür. İdxalı əvəzləyici və ixrac yönümlü qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün ciddi tədbirlər görülmüşdür.

Dissertasiya işinin nəticəsində aşağıdakı tövsiyyə xarakterli təklifləri irəli sürmək olar:

-Dissertasiya işində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində belə nəticəyə gəlmək olar ki, sənayenin regional inkişafı sənayenin regionlar üzrə tarazlı yerləşdirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İlk mərhələdə sənayeni inkişaf etdirmək üçün xammal və resurslardan səmərəli istifadə etmək , əhalinin maksimum məşğulluğunu təmin etmək, istehsal güclərini optimal yüksəldilməsi məqsəduyğundur. Sənayenin inkişafı üçün istehsal olunan məhsulların tərkibinin yaxşılaşdırılması, məhsul çeşidinin və istehsalının artırılması, rəqabətə davamlı və idxalı əvəz edən məhsul istehsalının genişləndirilməsi və intensivliyin artırılması istiqamətləri seçilə bilər, ayrı-ayrı iqtisadi rayonları inkişaf etdirmək üçün güzəştlər sistemi seçilə bilər.

- Dövlətin sənaye siyasəti üzrə həyata keçirdiyi struktur dəyişikliklərində istehsalın texniki cəhətdən stimullaşdırılması, regionlararası təsərrüfat əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinə, yeni sənaye komplekslərinin və sənaye məhəllələrinin stimullaşdırılmasına yönəldilməlidir.

- Regionlarda sənayeyə investisiyanın cəlb edilməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması vacibdir. Bunun üçün stabil və etibarlı normativ-hüquqi baza yaradılmalı, sahibkarlarla dövlət arasında sıx əlaqələr yaradılmalıdır.

- Müadir dövüdə regional sənayeni inkişaf etdirmək üçün regionlarda Azad İqtisadi Zonaların yaradılmasında mühüm şərtlərdən biridir. Bu zonaların yaradılması üçün Abşeron, Naxçıvan MR, Gəncə-Qazax, Lənkəran , Zaqatala iqtisadi rayonları əlverişli bölgələr hesab olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. “ 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf dövlət proqramı”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 15 sentyabr tarixli, 3043 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. “ Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. “ Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2008-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı”.
4. “ Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı.”
5. “ Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı”
6. “ Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı.” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
7. “ Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 28 dekabr 2011-ci il.
8. “ Mingəçevir Sənaye Parkının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 26 fevral 2015-ci il.
9. “ Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 24 aprel 2013-cü il.
10. “ Neftçala Sənaye Məhəlləsinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 2 fevral 2015-ci il.
11. “ Sumqayıt Kimya Sənaye parkının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 21 dekabr 2011-ci il.
12. “ Qaradağ Sənaye Parkının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 3 iyul 2015-ci il.

13. “Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 5 noyabr 2012-ci il.
14. Bayramov.Ü.Ə. Sənaye potensialının effektiv istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi. J. “Elm və Həyat” № 1,2 2004. 25-26s.
15. Əliyev R. Regional inkişaf və diversifikasiya. AMEA-nın xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. Bakı 2010.
16. Hüseynov T. Sənayenin iqtisadiyyatı. Bakı 2000.
17. Əzizova G. Dövlətin investisiya – innovasiya siyasəti. Bakı 2010.
18. Nuriyev Ə.X. Regional idarəetmənin əsasları. Bakı 2007.
19. Mahmudov M.M, Mahmudova İ.M, Regionların sosial – iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı. 2011
20. Nuriyev Ə.X. Regional siyasət və idarəetmə. Bakı 2004
21. Sultanova R.P. Azərbaycan Regionlarında sənayenin sahə və ərazi quruluşunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri. Bakı 2006
22. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin 2015-ci ilin yekunlarına dair hesabatı.
23. Ресурсный потенциал региона (теоретические и методологические аспекты исследования) / под ред. К.М. Миско. М.:Наука, 1991. 94 с.
24. <http://az.wikipedia.org>
25. <http://azerbaijans.com>
26. <http://www.azerbaycanli.org>
27. www.conomy.gov.az
28. <http://president.az>
29. <http://senaye.gov.az>
30. www.stat.gov.az
31. <http://vergijurnali.az>
32. <http://www.science.az/news/open/5348>
33. <http://azkurs.org/html?page=14>

РЕЗЮМЕ

Диссертация создана в направлении усиления промышленного потенциала регионов. Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, списка использованной литературы, а также заключения и рекомендации.

В первой главе диссертационной работы изучены суть и содержание промышленного потенциала регионов.

Во второй главе диссертационной работы оценены реальная ситуация и потенциал применения промышленности в регионах. При этом также изучено применение технологий инновационного направления в промышленных предприятиях.

В третьей главе диссертационной работы изучены исследования, проводимые в связи с развитием не нефтяного сектора, возможностями увеличения промышленного потенциала регионов. Одновременно, исследованы вопросы создания новых промышленных предприятий в регионах, привлечение местных и зарубежных инвесторов в данный сектор.

SUMMARY

Master's thesis was made in direction of strengthening of industrial potential of regions. Thesis consists of introduction, three chapters, used lists of literature and conclusion and offers.

Essence and content of industrial potential of regions were studied in first chapter.

Existing condition and potential of use of industry in regions were assessed in second chapter of thesis. Application of innovation-bias technologies in industrial enterprises was studied.

Researches in connection with opportunities of increase of industrial potential of regions, development of non-oil section were studied in third chapter of thesis. Moreover, establishment of new industrial enterprises, establishment of industrial blocks in the regions and involvement of local and foreign investors in such sections were studied.

In total, object of thesis is the regions of Azerbaijan Republic. As well as, strengthening of industrial potential in regions, economic reforms and measurements realized in this sphere were studied here.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövürdə Azərbaycanın güclü sənaye potensialının formalaşmasında regionlar mühüm rol oynayır. Bu baxımdan regionların inkişaf etdirilməsi, regionlarda sənaye müəssisələrinin yaradılması və hərtərəfli sənaye potensialının gücləndirilməsi istiqamətində işlər aparılır. Hazırki dövürdə ölkəmizdə sənayeni inkişaf etdirmək üçün bütün zəruri şərtlər mövcuddur. Əlverişli investisiya mühiti, institusional potensial, nəqliyyat infrastrukturunu, ixtisaslı kadr potensialı, xammal və resursların zənginliyi, dünya bazarına çıxış imkanları və.s bu kimi amillər bu şərtlərin əsasını təşkil edir. Eyni zamanda Azərbaycanın regionları sənaye əhəmiyyətli xammal və resurslarla zəngindir. Bu sərvətlərdən istifadə əsasında ölkədə müxtəlif sənaye sahələri inkişaf etmişdir.

Azərbaycan hələ Sovet İttifaqı dövründən güclü aqrar-sənaye ölkəsi kimi formalaşmışdır. Bununla səbəbi həmin dövürdə ölkəmizdə güclü sənaye müəssisələrinin yaradılması və bu sahədə zəngin ənənələrin qoyulması ilə bağlıdır.

Ölkəmiz müstəqillik qazandığı ilk illərdə isə ölkədə baş verən iqtisadi və siyasi proseslər sənayenin tənəzzülünə və vaxtilə yaradılmış potensialın məhv olmasına səbəb olmuşdur. Lakin ölkədə aparılan uğurlu iqtisadi siyasət və islahatlar nəticəsində sənayedəki tənəzzül tədricən aradan qalxmağa başladı və ölkəyə kapital axını sürətlənməyə başladı. Göründüyü kimi, müasir dövürdə Azərbaycan sənayesi artıq yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyub. Azərbaycan respublikasının regionlarının sənaye potensialından səmərəli istifadə etməklə sənayenin inkişafını sürətləndirmək, sahibkarlara bu işdə dəstək olmaq, əhalinin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmaq və ümumilikdə iqtisadi cəhətdən hərtərəfli inkişafa nail olmaq dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan respublikasının regionlarıdır. Tədqiqatın predmeti isə regionların sənaye potensialının gücləndirilməsi məsələləri, bu istiqamətdə həyata keçirilən iqtisadi

siyasət və həmin iqtisadi siyasətin reallaşdırılması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi sənaye müəssisələrinin regionlar üzrə bərabər yerləşdirilməsi, onların təhlili həmçinin regionlarda sənaye istehsalının səmərəliliyinin artırılmasına dair nəzəri və praktiki əsaslandırılmış təkliflər və tövsiyələr verməkdən ibarətdir. Tədqiqatın vəzifəsi ölkə sənayesinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, sənaye potensialından istifadə səviyyəsinin dəyərləndirilməsi və bunun əsasında ölkə sənayesinin təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları, Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatları, İqtisadiyyat və Sənaye nazirliyinin hesabatları, qanunlar, elmi konfransların məlumatları və.s təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Regionların sənaye potensialının məzmunu və mahiyyəti araşdırılmışdır;
- Hər bir regionun sənaye potensialı öyrənilmiş və ondan səmərəli istifadə yolları göstərilmişdir.
- Azərbaycanda regional inkişafın idarə olunması və təkmilləşdirilməsi öyrənilmişdir.
- Regional sənayenin inkişafında yerli və xarici investisiyanın cəlb edilməsinin səmərəliliyi araşdırılmışdır.
- Ölkədə qeyri-neft sənayesinin və ümumilikdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi yolları araşdırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi Azərbaycanda regionların inkişafı sahəsində istifadə etmək üçün yeni və səmərəli metodiki materialları özündə əks etdirir. Dissertasiya işində aparılmış təhlillər və verilən tövsiyələr əsasında bu istiqamətdə aparılan növbəti araşdırmalarda istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın sturukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər, həmçinin istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işində 11 cədvəl və 4 qrafikdən istifadə edilmişdir.

Dissertasiya işinin birinci fəslində regionların sənaye potensialının mahiyyəti və məzmunu öyrənilmiş, sənaye potensialının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin metodiki əsasları araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində mövcud sənaye potensialından istifadənin vəziyyəti qiymətləndirilmiş, sənaye müəssisələrində innovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqi öyrənilmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslində isə regionların sənaye potensialının artırılması imkanları, həmçinin qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı araşdırmalar göstərilmişdir. Eyni zamanda regionlarda sənaye məhəllələrinin yaradılması, yerli xammaldan istifadə əsasında regionlarda sənaye potensialının artırılması, qeyri-neft sənayesinin inkişafı və bu sektora yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi araşdırılmışdır.